

Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını

Disaster Caused by Drought and Famine: The Plague of Benghazi in 1858-1859 According to the Physicians of the Ottoman Sanitary Administration

Özgür Yılmaz¹

¹Prof. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

ORCID: Ö.Y.0000-0002-1970-2315

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Özgür Yılmaz,

Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

E-posta/E-mail: ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr

Başvuru/Submitted: 07.10.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Yılmaz, Özgür. "Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 311-349.
<https://doi.org/10.26650/oba.1185872>

öz

Tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba salgınları on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıksa da ticaret yollarının üzerinde bulunan Osmanlı coğrafyasında görülmeye devam etmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı ülkesini etkilemeyi sürdürmüştür. Veba, 1830'lardan sonra eski gücünü yitirse ve kısmen kontrol altına alınsa da imparatorluğun değişik yerlerinde görülmüştür. Dönemin tıp çevrelerini şaşırtacak şekilde vebanın ortaya çıktığı yerlerden birisi de Bingazi olmuştur. 1858'de ortaya çıkan salgın önceleri tifüs zannedilmiş; ancak daha sonra yapılan incelemeler ile veba olduğu ortaya çıkmıştır. Bu salgını ilginç kılan özelliklerden birisi de Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nin salgınla mücadele kapsamında bölgeye gönderdiği hekimler ve faaliyetleriydi. Bu hekimlerin bölgede yaptıkları incelemeler ve gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkındaki raporları, 1858-1859 Bingazi veba salgını hakkında ayrıntılı incelemeler yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu çalışma, hekimlerin raporları ve arşiv belgeleri üzerinden bu salgının hikâyesini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Veba, Bingazi, Osmanlı Sıhhiye İdaresi, Meclis-i Tahaffuz, Sıhhiye müfettişi

ABSTRACT

Although plague epidemics which killed millions of people throughout history, ceased to be a problem for Western Europe from the early eighteenth century on, outbreaks continued to occur in the Ottoman Empire. Located at the crossroads of major trade routes, Ottoman lands experienced plague outbreaks until the first half of the nineteenth century. If plague lost its former power after the 1830s and was partially controlled, it continued to be seen in different parts of the empire. One of the places where it emerged, surprising the medical authorities of its time, was Benghazi. The epidemic that emerged in 1858 was previously thought to be typhus; however, later investigations

revealed that it was plague. One of the features that made this epidemic interesting was the activities of the physicians that the Ottoman Sanitary Administration sent to the region as part of the battle against the epidemic. The reports of these physicians about their investigations and the activities they carried out in the region make possible to conduct a detailed study of the 1858-1859 Binghazi plague epidemic. This study aims to reveal the story of this epidemic through physicians' reports and archival documents.

Keywords: Plague, Binghazi, Ottoman Sanitary Administration, Quarantine Council, Sanitary Inspector

Extended Abstract

Although plague epidemics which killed millions of people, ceased to be a problem for Western Europe from the beginning of the 18th century on, outbreaks continued to be seen in the Ottoman Empire. In the 19th century, while the plague was thought to have disappeared, it continued to be seen in different parts of the empire, albeit regionally, and continued to be a worry for the state and the medical community. After a long break in the first half of the century, the first place where the plague occurred in 1858 was Binghazi. The Binghazi epidemic emerged after disasters such as drought, famine, and mass animal deaths that continued for three to four years, in which living conditions were shaken to the core. This epidemic which effected the rural areas where the Bedouins lived, was important in several respects. First, it overturned the prevailing belief in the medical circles that the plague had lost its devastating effects in the Ottoman Empire in the first half of the 19th century, and showed that the disease plague was not over yet. The second feature was the geography where the plague occurred. Its appearance in the south of the Mediterranean, such as the Tripoli Province, and between Egypt and Europe caused concern and forced the introduction of strict quarantine measures for a while for the safety of both Istanbul and the navigation in the Mediterranean. Another feature of this epidemic was its relatively short-term effect in the site where it appeared, without spreading around and then dying out. In this respect, the Binghazi plague of 1858 represents a typical example of "plague epidemics with regional effects" that emerged in the 19th century.

The Ottoman government took several measures in order to fight against the epidemic. First of all, priority was given to Istanbul: Strict quarantine measures were taken to ensure the sanitary safety of the city. As Binghazi was quite far from the capital, the State's intervention came, albeit late for taking the outbreak under control. For this reason, the Ottoman government, through the Tripoli Province administration, sent orders to the officials of the places where the epidemic was effective, and asked for the implementation of the sanitary measures and security. The most important step taken by the government was undoubtedly the sending of physicians affiliated to the Ottoman Sanitary Administration, from Istanbul to Binghazi to determine the nature of the disease and control the outbreak.

As first commission the physicians sent to Benghazi were Dr. Bartoletti (1808-1894) and Dr. Amadeo. Their short-term mission to Benghazi not only revealed the nature of the disease, but also guided the measures to be taken in the future. His short inspection revealed that more physicians were needed to control the disease in the regions and to carry out the necessary studies. Therefore, a commission consisting of five physicians, headed by Dr. Amadeo as an inspector-physician, was formed and sent to the region. However, it is unclear whether commission was active in the places where it served, especially in Benghazi. Since the inadequacy of this second commission caused complaints from the health authorities in Istanbul, this commission was dismissed and third commission headed by Dr. Barozzi was sent to the region. During Barozzi's inspectorship, the epidemic lost its power and disappeared. Barozzi has been a successful inspector: He effectively combat the obstacles faced by physicians who went to the region before, and to "scientifically" examine the epidemic in detail in accordance with the expectations of the health authorities in Istanbul.

Previously, there was uncertainty about the type of disease afflicting Benghazi. It seems that this uncertainty arose primarily from the wrong decisions taken by the physician in charge of Benghazi regarding the disease, as well as from the belief that the plague had completely disappeared because it had not occur for a long time. On the other hand, since the plague would bring strict quarantine measures, the official announcement of the disease in Benghazi created undesirable conditions in terms of "local interests". Therefore, it was only about three months after the appearance of first cases that the disease was officially declared to be a plague and the necessary measures started to be taken. In this process, doubts about "nature of the disease" were removed after the investigations of competent and experienced physicians sent to the region, and it was accepted that the disease was plague.

İnsanoğlunun belleği Bingazi Sancağı'nda şimdiye kadar böylesine büyük bir felakete tanık olmadı... Sirenayka'da etkili olan kıtlığa salgın hastalıklar da eklendi. Bir araya gelen bu felaketler vebanın da yolunu açtı. Veba daha önce başlayan yıkıma son şeklini verdi.

Dr. Barozzi

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun doğal çevreye müdahalesi ve değişen yaşam koşulları daha evvel bilinmeyen yeni ve yıkıcı pek çok yeni hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu hastalıkların kaynağını teşkil eden mikroplar özellikle yerleşik yaşama geçiş ve tarım kültürünün gelişmesi ile farklılaşan ortamlarda daha fazla etkin bir hal almışlardır. Doğal ortamın değişmesi diğer canlıların da yaşam doğal ortamlarına müdahale anlamına geldiğinden aynı ortamda yaşayan fareler, keneler ve sivrisinekler kitlesel ölümlere neden olan veba ve sıtma gibi hastalıklara neden olmuştur.¹ Bu hastalıklar sağlıklı ortamlar, çevre dengesinin bozulması, kıtlıklar ve doğal afetler gibi etkenler sonucunda kısa sürede salgın şeklini alarak uzak mesafelere yayılmış ve tedavi usulleri bulunmasına kadar toplu ölümlere yol açmıştır.² Bu hastalıklar içinde insanoğlunun en çok muzdarib olduğu salgınlar şüphesiz veba salgınlarıydı. *Yersinia pestis* adlı bir bakterinin neden olduğu veba, esas itibariyle bir hayvan hastalığıydı. İnsanlara rastlantı ile bulaşmakta ve belli yerlerde uygun zamanlarda epidemik karakter kazanmaktaydı. İnsanlarda hıyarcıklı (bubonik) veba ve akciğer (pnömonik) vebasını olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bunların bir ileri aşaması olan ve hastayı ölüme götüren formu ise septisemik veba olarak bilinmekteydi.³ Hıyarcıklı vebanın insana bulaşması enfeksiyonlu bir pirenin ısırması ile oluyor, kurbanda ortaya çıkan siyah lekeleri koltuk altlarında, kasıklarda veya boyunda oluşan yumurta benzeri şişlikler izliyordu. Ateş ve hezeyanın eşlik ettiği hıyarcıklı veba vakaları bir hafta içinde kurbanlarının yarısından fazlasını ölümüne neden olmaktadır. Akciğer vebasını ise pireden bulaşmamakta, enfeksiyonlu bir kişinin tükürüğü ile yayılarak yirmi dört saat içinde kurbanlarını ölümüne götürebilmekteydi. En bulaşıcı olan bu veba türünde bakterilerin akciğerde gelişmesi sonucu başta solunum sıkıntısı, göğüs ağrısı, kanlı hapsirik ve öksürükler ortaya çıkmakta ve bu şekilde hastalık hava yolu ile başkalarına bulaşabilmekteydi.⁴

1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 28-32.

2 William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: Kaynak Yayınları, 1985), 169; Nükhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)" (Doktora tezi, The University of Chicago, 2008), 14; Ayrıca bkz. Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge, Cambridge: University Press, 2015); John Morris Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010), 202; William Hardy McNeill, *Plagues and Peoples* (New York: Anchor Press, 1976), 9-45.

3 Sean Martin, *Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba*, çev. Cumhur Atay (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), 17-19.

4 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 21-22; Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004), 18; Martin, *Kara Ölüm*, 18-19.

Veba, bölgenin bulunduğu coğrafyaya göre yılın değişik dönemlerinde görülebilmekteydi. Kuzey yarım kürede genellikle ilkbahar ve yaz aylarında ortaya çıkmaktaydı. İkinci pandemisini yaptığı Geç Orta Çağ'da “kara ölüm” olarak adlandırılan vebanın en karakteristik özelliği kan ve iltihapla dolu koyu renkli şişiklere neden olmasıydı.⁵ Modern tıp biliminin on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya koyduğu üzere veba hastalığı, “pire-kemirgen-insan” üçgeni arasında ortaya çıkan etkileşimin doğurduğu bir hastalıktı. Ancak bu üçgenin çok büyük salgınlar ortaya çıkaracak boyuta ulaşmasında iklim değişiklikleri, kuraklık, sel ve deprem gibi, hastalığın kaynağını insanların yaşam alanlarına daha da yaklaştıran doğal afetler oldukça önemli bir faktördü.⁶ Bu doğal afetlerin etkilediği yaşam koşulları ve hijyen eksikliği de hastalığın ortaya çıkmasını tetikleyen diğer faktörlerdi.

Üç büyük pandemi⁷ şeklinde milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkarsa da ticaret yollarının üzerinde bulunan Osmanlı coğrafyasında görülmeye devam etmiş ve önemli yıkımlar yapmıştır. Başta başkent İstanbul olmak üzere İzmir, Halep ve Selanik gibi ticari merkezler veba salgınları nedeniyle büyük kayıplar vermiştir.⁸ Her ne kadar veba, Avrupa için erken bir dönemde büyük bir tehdit olmaktan çıkmış ise de Osmanlı ülkesi için henüz son sözü söylememiştir: Bölgesel olsa da veba, imparatorluğun değişik yerlerinde, Bingazi, İstanbul, İzmir ve Antalya'da on dokuzuncu yüzyılın ikici yarısında da görülmeye ve bu salgınların etkileri dönemin tıp dünyasını meşgul etmeye devam etmiştir.⁹ Bu bağlamda Panzac'ın tespitleri ile ortaya çıkan “vebanın on dokuzuncu yüzyılın büyük bir kısmında artık görülmediği”ne yönelik tespiti bu çalışmanın da gösterdiği gibi sorgulanmaya açıktır.¹⁰

5 Bu salgının “kara ölüm” olarak adlandırılması hakkında bkz. Nühket Varlık, “Why is Black Death *Black*? European Gothic Imaginaries of ‘Oriental’ Plague,” *Plague Image and Imagination from Medieval to Modern Times*, ed. Christos Lynteris (Palgrave Macmillan, 2021) içinde, 11-35.

6 Murat Keçiş ve Sare Bodur, “Orta Çağ'da Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?,” *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*, ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köse, ve Ahmet Çağrı Büke (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021) içinde, 29.

7 Bunlardan ilki Justinianus Vebası (541-549); ikincisi Orta Çağ Avrupa'sında (1346-1353) Kara Ölüm olarak bilinen ve üçüncüsü ise Çin'de başlayan ve 1855-1859 yılları arasında etkili olan pandemidir.

8 Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699,” *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c.2, çev. Süphan Andıç, yay. haz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 571; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 24-29; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berkay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 175; Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812,” *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. 2, çev. Süphan Andıç, yay. haz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004) içinde, 774-775.

9 Nühket Varlık, “The Rise and Fall of a Historical Plague Reservoir,” *Disease and the Environment in the Medieval and Early Modern Worlds*, ed. Lori Jones (New York: Routledge, 2022) içinde, 159-183; Ann G. Carmichael, “Plague Persistence in Western Europe: A Hypothesis,” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, ed. Monica H. Green (Amsterdam University Press, 2015) içinde, 157-191.

10 Konuyla ilgili bazı çalışmalar hakkında bkz. Hande Yalınzoğlu Altunay, “The Making of an Ottoman Quarantine Post: Baghdad's Quarantine Infrastructure, 1848-1865,” *Journal of Turkish Studies* 55 (2021): 43-64; Isacar A. Bolaños, “The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf,” *International Journal of Middle East Studies* 51, 4 (2019): 603-20; Michael W. Dols, “The Second Plague

Öyle ki çağdaş çalışmaların da ortaya koyduğu gibi büyük pandemiler sonrasında vebayı ortaya çıkaran faktörler devam etmekte ve uygun şartlara sahip olduklarında tekrar salgın yapabilmekteydi.¹¹

On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan veba salgınları daha önceki yüzyıllarda görülen kitlesel ölümlere neden olan büyük çaplı salgınlar değildi ve genellikle çok büyük yayılma göstermeden ortaya çıktıkları yerde ve yakın civarlarında etkili olmuşlardı. Elbette bunda salgın hastalıklara karşı alınan tedbirler etkili olsa da hastalığın gösterdiği bu değişim, dönemin tıp çevrelerinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Vebanın oldukça sınırlı bir alanda etkili olmasından hareket eden bazı hekimler, vebanın artık eski özelliklerine sahip olmadığına ve doğasının zorunlu olarak değişikliklere uğramış olduğunu iddia ederken, diğerleri daha ileri giderek veba mikrobusunun yeniden ortaya çıkışına itibar etmeyerek hastalığın varlığını tamamen inkâr etmişlerdi. Bu sonuncu görüşte olanlar, hastalığa kötü huylu ateş, hıyarcıklı tifüs gibi yeni patolojik isimler koyarak vebanın varlığını görmezden gelmeye çalışmışlardı.¹² Ancak bu tartışmalara karşın bu yüzyılda Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da görülmeye devam eden salgınlar vebanın henüz son sözü söylemediğini göstermekteydi.¹³ Bu bakımdan 1858'de veba ile yüzleşen Bingazi'nin durumu özellikle dikkat çekicidir.

Amaç, Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışma arşiv belgeleri ve Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nde görevli hekimlerin yazdıkları raporlar üzerinden vebanın uzun süre büyük bir tehlike ortaya çıkarmadığı on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, kaynaklarda “peste foudroyante” (ölümcül veba) olarak geçen 1858-1859 Bingazi veba salgını hakkında yeni bilgiler ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle kaynaklar ve yazarlarına ilişkin bilgilerden sonra hastalığın ortaya çıkışı ele alınacak ve arkasından bölgeye gönderilen hekimlerin çalışmaları ve bu çalışmalara ilişkin incelemeleri değerlendirilecektir.

Mevcut çalışmaların da gösterdiği gibi, salgın hastalıkların etkilerini belirli bir bölge özelinde inceleyebilmek, döneme ilişkin kaynakların çeşitliliğine bağlıdır. On dokuzuncu yüzyılda salgın hastalıklar ve etkileri hakkında olan kaynaklar pek çok etkene bağlı olarak çeşitlenmiştir. Özellikle kolera salgınlarının daha iyi bir şekilde incelememize imkân tanıyan

Pandemic and its Recurrences in the Middle East,” *Journal of the Social & Economic History of the Orient* 22 (1979): 162-89; Panzac, Daniel, “Politique sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple ottoman (XVIIIe – XIXe siècles),” *Turcica* 31 (1999): 87-108.

11 Nükhet Varlık, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters,” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, ed. Monica H. Green (Amsterdam University Press, 2015) içinde, 193-228.

12 Léonard Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi d'Afrique* (Paris: Imprimerie F. Pichon, 1888), 7-8.

13 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 1.

bu çeşitlilik bu dönemde görülen diğer hastalıkların etkilerini göstermek açısından da kıymetli bilgiler sunmaktadır. Devletin kamu sağlığı ile kurumsal manada ilgilenmeye başlaması ve bu doğrultuda tesis edilen sağlık kurumları ve istihdam edilen hekimlerin raporları, salgın hastalıkların bu dönemdeki etkilerini daha önceki yüzyıllara göre çok daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye imkân vermektedir. Bu bağlamda “kolera asrı” olan on dokuzuncu yüzyılda Bingazi’de ortaya çıkan bu veba salgınına da farklı kaynaklardan incelemek mümkün olmaktadır. Her şeyden önce yukarıda da görüldüğü üzere Avrupa’nın hemen yanı başında, Akdeniz’in güneyinde uzun zamandır görülmeyen bir hastalık olarak vebanın ortaya çıkması ve önemli bir etki yapması, dönemin tıp çevrelerinde şaşkınlık yarattığı gibi halk sağlığı için de ciddi endişelere neden olmuştu. Öyle ki, tam olarak bu dönemde, İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolu hattı ile Kızıldeniz ile Akdeniz’deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirilmişti. Bu da başta kolera olmak üzere salgın hastalıkların Doğu’dan Batı’ya doğru yayılma tehlikesini daha da arttırmıştı.¹⁴ Bundan dolayı hastalığın bölge hekimleri tarafından “veba şüphesi” ile nitelendirilmeye başlanması ile Osmanlı Devleti gerekli incelemeleri yapmaya ve tedbirleri almaya çalışmıştı. Bu tedbirlerin en önemlisi bölgeye hekimlerin gönderilerek hastalığın araştırılmasıydı. Bu görevli hekimlerin hastalığa ilişkin raporları, Bingazi veba salgınına nedeni, gelişmesi, etkileri ve sona ermesi açısından ayrıntılı bir şekilde inceleme imkânı ortaya koymaktadır.

Çalışmanın kaynaklarının salgın hastalıklar ile mücadelenin önde gelen aktörleri olan Karantina Meclisi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’nin hocaları, bir kısmı Karantina Meclisi’nin üyesi olan İstanbul’daki yabancı elçiliklerin hekimleri ve bazıları özel olarak İstanbul’a davet edilen Avrupalı doktorların raporları olduğu görülmektedir. Bu kurumlar ve burada görev yapan hekimlerin ortaya çıkardığı kaynaklar üzerinden bu dönemde gerek İstanbul’da gerekse de ülkenin değişik yerlerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar ve etkilerini incelemek mümkündür. Bu bakımdan Fransa’nın Meclis-i Tahaffuz’daki delegesi Dr. Antoine Sulpice Fauvel¹⁵ ile Fransız Elçiliği arasında yapılan ve (CADN) Nantes Diplomatik

14 M. Murat Baskıcı ve Çiğdem Baskıcı, “Lozan Barış Antlaşmasına Ekli “Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri”: Anlamı ve Arka Planı,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I, 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara)*, c. 2, yay. haz. Duygu Türker ve Murat Saygın (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015) içinde, 893.

15 Kasım 1813’te Paris’te doğan Fauvel, 1835 yılında tıp eğitimini tamamlamış ve 1836-1840 yılları arasında stajyer hekim olarak çalıştıktan sonra 1840’ta kapiler bronşit konulu tezi ile doktor unvanını almıştır. Bir süre Paris’teki değişik hastanelerde görev yapan Fauvel, 1847’de İstanbul’a gelmiş ve bir yıl sonra Meclis-i Tahaffuz’un (Karantina Meclisi) Fransa delegesi olmuştur. Fauvel, aynı sene Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’de patoloji profesörü olarak görev yapmaya başlamıştır. 1867’ye kadar İstanbul’da kalan Fauvel, bu süre zarfında pek çok göreve imza atmış ve önemli raporlar hazırlamıştır. Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’da görev yaptığı sürede, imparatorluk coğrafyasında halk sağlığı ile ilgili gelişmeleri Fransız elçiliğine bildirmiştir. Bkz. Daniel Panzac, “Vingt Ans au Service de la Médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867),” *Santé, Médecine et Société dans le Monde arabe*, ed. Elisabeth Longuenesse (Paris: Harmattan, 1995), 165-181; Özgür Yılmaz, “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867),” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, yay. haz. M. Fatih Gökçek (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014) içinde, 190-206; “Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French Epidemiologist,”

Arşivi'nde arşivinde bulunan yazışmalardan ortaya çıkan belgeler de halk sağlığına ve karantina düzenlemelerine ilişkin önemli bilgiler vermekte ve aralarında, Bingazi vebası hakkında Meclis-i Tahaffuz'a gelen salgın, ilerleyişi ve alınan tedbirler hakkındaki raporlar bulunmaktadır.¹⁶

Bu salgın hakkında en önemli kaynaklar, bizzat Bingazi'ye giderek hastalığı yerinde izleyen hekimlerin raporlarıdır. Bu raporlar *Gazette Médicale d'Orient* (*Şark Tıp Gazetesi*) adlı tıp dergisinde yayınlanmıştır.¹⁷ İki İtalyan hekimin kaleminden çıkan bu raporların ilki veba kuşkularının ortaya çıkmasından sonra Meclis-i Tahaffuz'un gerekli incelemeleri yapmak üzere bölgeye gönderdiği Dr. Bartoletti'nin (Bartoletti Efendi)¹⁸ raporudur.¹⁹ İkincisi ise Dr. Bartoletti'nin raporuna göre çok daha detaylı olarak hazırlanan Dr. Barozzi'nin

-
- The Journal of American Medical Association* 214, 3 (1970): 585-586; *Candidature à l'Académie de Médecine. Titres et Travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel* (Paris : Imprimerie de E. Martinet, 1867), 3.
- 16 Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople, (Ambassade), Série E, *Questions Sanitaires*, Tome 464-465; Fauvel'nin raporlarının bazıları daha sonra "Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes Officiels de l'Administration Sanitaire" adlı seride de yayınlanmıştır.
- 17 1856 yılında İstanbul'da Avrupalı hekimler tarafından kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin (Société Impériale de Médecine) yayın organı olan bu dergi 70 yıl boyunca yayın hayatını sürdürmüş ve Osmanlı dönemi Türkiye'sindeki en uzun süreli tıp dergisi olmuştur. Dergide, cemiyet oturumlarının zaatları ve vaka takdimlerinin yanında on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesindeki tıbbi gelişmeler, hastalıklar, halk sağlığı, İstanbul'daki ölümler hakkında yazılar yer almıştır. Feza Günergün ve Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 19.
- 18 1808'de İstanbul'da doğan Bartoletti, babası tarafından Napoli'ye din eğitimi almak üzere gönderilmiş, ancak burada tıp eğitimi almayı tercih ederek Napoli Tıp Okulu'ndan mezun olduktan sonra İstanbul'a gelerek Osmanlı hizmetine girmiştir. Bartoletti, Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nde uzun seneler görev yapmıştır. Veba konusunda tecrübeli bir hekim olan Bartoletti 1841-1842 yıllarında Erzurum Eyaleti'nde etkili olan veba salgınının sona erdirilmesi için başarıyla çalışmıştır. 1848 yılında, Osmanlı-İran sınırında kurulacak yeni karantina kordonunun tesisinde görevlendirilmiş ve bu görev doğrultusunda, imparatorluğun doğu sınırında incelemeler ve hastalıkların ülkeye giriş yolları hakkında önemli gözlemler yapmıştır. 1851'de Paris'teki Sıhhiye Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni de temsil etmiştir. 1856'dan itibaren de Meclis-i Tahaffuz'da üye olarak görev yapmıştır. 1858'de Bingazi'deki görevinden sonra uzun yıllar sıhhiye müfettişi olarak görev yapmış ve 1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sıhhiye Konferansına da Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak katılmıştır. "Bulletin", *Gazette Médicale d'Orient* (GMO) 2, 5 (Août 1858): 82; Pierre de Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient. Rapport Adressé à Son Excellence le Ministre de l'Agriculture et du Commerce* (Paris: Imprimerie Royale, 1846), 49-52; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 54-55; Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974), 44; Özgür Yılmaz, "1829-1851 Kolera Pandemisi ve Osmanlı-İran Sınırında Yeni Karantina Sistemi," *İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar*, yay. haz. Fatih Bozkurt ve Burhan Çağlar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021) içinde, 246-267; Yeşim Işıl Ülman, "Portraits of Italians in Health Affairs in 19th Century İstanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani," *Oriente Moderno* sayı 6 (2008), 139; Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi," çev. Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 89-119; Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburg: Edinburg University Press, 2012), 141.
- 19 Dr. Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 105-111; CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465.

ayrıntılı incelemesidir.²⁰ Dr. Barozzi'nin²¹ ayrıntılı incelemesi 1858 Bingazi veba salgınına tam olarak anlamak açısından oldukça önemli detaylar içermektedir. Bunların yanında, 1858'de Bingazi'de ortaya çıkan veba salgını ile ilgili olarak öncelikle zikredilmesi gereken diğer kaynaklar Osmanlı arşiv belgeleridir. Arşiv belgeleri, salgınla mücadele kapsamında hükümet tarafından atılan adımlar, karantina tedbirleri, görevlendirilen hekimler, Trablusgarp Eyaleti ile yazışmalar vb. konular hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgeler içinde Meclis-i Tahaffuz'un hükümetten taleplerinin yer aldığı Fransızca belgeler olduğu gibi Bingazi'de görevli hekimlerin İtalyanca raporları da bulunmaktadır.²²

On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Kara Ölümün Geri Gelmesi: 1858-1859 Bingazi Veba Salgını

1842'de Erzurum'da etkili olan salgından sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde başka bir veba vakasının ortaya çıkmaması, vebanın etkisini kaybettiğine dair bir görüşün ortaya çıkmasına da neden olmuştu. Ancak bu tarihten yaklaşık 15 sene sonra vebanın

- 20 Barozzi'nin 1861'de *Gazette Médicale d'Orient*'ta başlayan ve yazı dizisi olarak neşrettiği bu raporun son kısmı gazetenin 1869 yılı sayılarında yayınlanmıştır. Raporun sayıları için bkz. "Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859 par Barozzi, D.-M.P.," *GMO* 4, 11 (Février 1861) : 176-179; 4, 12 (Mars 1861): 191-194; 5, 1 (Avril 1861): 4-8; 5, 2 (Mai 1861): 22-26; 6, 10 (Janvier 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192; 7, 3 (Juin 1863): 38-42; 9, 1 (Avril 1869): 3-6; 9, 2 (Mai 1869): 19-21; 9, 4 (Juillet 1869): 52-54; 9, 6 (Septembre 1869): 84-89.
- 21 İtalyan asıllı Katolik Levanten bir ailenin üyesi olan Evariste Antoine Barozzi'nin (1821-1876), Bingazi'deki veba salgınına incelediği yazısında, Edirne'de 1836'da etkili olan veba salgını döneminde burada çocuk yaşta olduğunu belirtmesinden hareketle (Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 84) 1834 yılında Yunanistan'ın Edirne'ye konsolos yardımcısı tayin ettiği Joseph Barozzi ile akrabalığı bulunduğu tahmin edilmektedir ("Ottoman Empire", erişim 12 Temmuz 2022, <https://200years.mfa.gr/en/diplomatic-consular-relations-en/ottoman-empire/>). Paris Tıp Fakültesi'ndeki öğrenci bilgilerine göre 1821 yılında Nakşa Adası'nda (Naksos, Yunanistan) dünyaya gelen Barozzi 1847'de başladığı tıp eğitimini 1853 tarihinde Zatülcenp (Plörezi) hakkında hazırladığı tez ile tamamlamıştır ("Barozzi, Evariste Antoine," *Bibliothèques d'Université Paris Cité*, erişim 12 Temmuz 2022, <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/biographies/?cle=24181>). Barozzi, Paris Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'a gelmiş ve 1859'da Meclis-Tahaffuz'un hizmetine girmiştir. İstanbul'daki görevine başladıktan hemen sonra Meclis-i Tahaffuz tarafından Bingazi'ye gönderilmiş ve yukarıda da ifade edildiği gibi salgın hakkında oldukça ayrıntılı bir inceleme kaleme almıştır. Bunun yanında Barozzi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin üyesi olmuş, cemiyetin yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient*'in yayın komisyonunda yer almış, salgın hastalıklar ve halk sağlığı konusunda yazmıştır. Barozzi ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de salgın hastalıklar ve patoloji konularında uzman olarak dersler vermiştir. 1864 Kafkas Göçü sırasında ise Meclis-i Tahaffuz tarafından Trabzon ve Samsun'a gönderilerek burada sıhhi tedbirlerin alınmasında görev almış ve göç sürecinde bölgede yaşananlar hakkında önemli raporlar kaleme almıştır. Barozzi ailesine ait soy ağacına göre 1876'da 56 yaşında Büyüka'da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Ülman, "Portraits of Italians", 148; Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in Istanbul* (İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010), 82; Özgür Yılmaz, "An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, 28 (2014): 5-44; "Evariste "Antoine" (Dr) Barozzi (de Barozzi)," Geneanet, erişim 12 Temmuz 2022, <https://gw.geneanet.org/marmara2?n=barozzi&oc=&p=evariste+antoine+dr>
- 22 Osmanlı arşiv belgelerinin verdiği bilgilerden hareketle 1858-1859 Bingazi veba salgınında salgınla mücadelede alınan tedbirler hakkında bkz. Metin Menekşe, "XIX. Yüzyılda Bingazi'de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)," *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, yay. haz. Mikail Kolutek, Çağsan Sarı ve Orhan Köksal (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021) içinde, 216-221.

Trablusgarp Eyaleti'ne bağlı Bingazi Sancağı'nda ortaya çıkması hem yetkililer arasında hem de tıp dünyasında şaşkınlık yarattı. Bu süreçte en çok merak edilen husus da salgının kaynağıydı. İlerleyen dönemlerde hekimlerin yapacağı gözlemler ve hastalığın çıkış yerine yönelik bulgular, o zamana kadar “vebanın beşiğinin Mısır olduğu”na yönelik genel kanaatin de değişmesine neden olacaktı.

Bingazi'deki veba salgınına ilişkin ilk haberler, Haziran 1858'de İstanbul'a ulaşsa da bölgeye gönderilen hekimlerin incelemeleri aslında burada daha önceki dönemlerde de vebanın belirtilerinin var olduğunu göstermekteydi. Hastalığın ikinci evresi olan 1859 yazında bölgede incelemeler yapan Dr. Vadala'nın tespitlerine göre 1856'da bölgede veba belirtilerinden kaynaklanan ölümler gerçekleşmişti. Ancak bu belirtiler bölgede tifüs ve koleranın etkili olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan, yetkin bir hekimin incelemeler yapmadığı bir ortamda hastalığın niteliği tam olarak anlaşılmamıştı. Bu bakımdan Dr. Vadala, 1858'de Bingazi'de yeniden ortaya çıkan vebanın 1856 yılında görülen bu belirsiz hastalığın sonucu olarak geliştiğini ortaya koymaya çalışmaktaydı. Bunun yanında, hastalığın bu şekilde gelişmesini kolaylaştıran unsurlar ise 1858'de hüküm süren ve bu bölgelerde olağan olmayan sürekli atmosferik değişimler ve bunun neden olduğu kıtlıktı. Öyle ki bu kıtlık döneminde, temel geçim kaynaklarından mahrum olan Bingazi halkı Avrupalılara satmak üzere toprak altında olan insan ve hayvan kemiklerini bir ticaret ürünü olarak kullanarak hayatta kalmaya çalışıyorlardı.²³

Aslında, salgının çıkışı ile salgınla mücadeleye başlanması arasında önemli bir zaman olduğu görülmektedir. Bunun nedeni de, Fauvel'e göre, Bingazi ile İstanbul arasında doğrudan bağlantı olmamasıydı. Bingazi'de görevli hekim Dr. Vadala, Nisan ayında gerekli incelemeleri yapıp 2 ve 31 Mayıs 1858 tarihli raporları hazırlamış olsa da, bu raporlar yelkenli gemiler vasıtasıyla İskenderiye üzerinden epey bir gecikme ile İstanbul'a ulaşmış, bu da gerekli adımların atılmasını geciktirmişti. Hekimlerin raporlarına göre Nisan ayının ortalarında hastalığın ilk tespit edildiği yer Bingazi'ye sekiz saat mesafede yer alan bedevi Arapların ikamet ettiği ve sefaletin pençesinde kıvranan Eum-el-Gazlin (Amalisgalen-Fiddaar) adlı bir konak yeri idi. Buraya giderek gerekli incelemeleri yapan Dr. Vadala, ölümlerin nedenini bedevilerin içinde yaşadığı sefil koşulların neden olduğu tifüse bağlamıştı.²⁴ Vadala'nın tespitlerine göre, 1 Mayıs'ta 20 hastadan yedisi hastalıktan dolayı ölmüştü. Bölgeye giderek detaylı incelemeler yapan Bartoletti'ye göre ise Mayıs ayının başlarında hastalık belirtileri Bingazi'de de görülmeye başlamıştı. Ayın başlarında günlük ölüm sayıları 4 civarındaydı. Bu sayı Haziran ayının başlarında yükselmeye başlamış ve 20 Haziran'da 29'a çıkmıştı. Bir ara gerileyen hastalık Temmuz ayında yeniden yükselme evresine geçmişti. Bartoletti'nin

23 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes Officiels de l'Administration Sanitaire*, cilt 4 (Paris: 1875), 210-212.

24 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'ye, Péra, 22 Haziran 1858.

hesaplamalarına göre bu sayı Mayıs'ta 95; Haziran'da 542 ve Temmuz'un ilk yarısında 169 idi. Bu şekilde 806 can kaybının olduğunu hesaplayan İtalyan hekime göre bu dönemde görülen 1.340 vakanın 806'sının ölümle sonuçlanması % 60 oranında bir kayıp ortaya koymaktaydı. Ancak Bartoletti'ye göre bu sayı, gerçeğin çok altındaydı. Bunun bir nedeni ölenlerin pek çoğunun gece defnedilmesi ve salgından kaynaklanan korku nedeniyle halkın kırsal kesime doğru kaçmasıydı. Salgın öylesine bir korku uyandırmıştı ki Bartoletti nüfusun sadece üçte birinin Bingazi'de kaldığını ve önemli bir kısmının ise İskenderiye ve Malta'ya sığındığını görmüştü.²⁵

Resim 1. Antoine Sulpice Fauvel
(1813-1884)²⁶

Resim 2. Dr. Bartoletti (Bartoletti Efendi,
1808- 1894)²⁷

Fauvel'in 10 Temmuz tarihli raporuna göre, Bingazi'deki hekimden gelen 23 Haziran tarihli rapor hastalığın niteliği hakkında kafa karışıklığına neden olmuştu; ancak Malta'dan 5 Temmuz tarihinde İstanbul'a ulaşan bir telgraf Bingazi'den gelen bir mektuptan bahsetmekteydi. Mektuba göre Bingazi'de etkili olan salgın şüpheye mahal vermeyecek

25 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 108; "Bulletin," *GMO* 2, 5 (Août 1858): 81.

26 "Antoine Sulpice Fauvel," Find a Grave, erişim 12 Temmuz 2022, https://www.findagrave.com/memorial/49146229/antoine_sulpice-fauvel

27 Görsel için bkz. "Hilal-i Ahmer'in Kurucuları-Bir Grup İdealist Doktor," erişim 12 Temmuz 2022. <http://kizilaytarih.org/dosya008.html>.

derecede “veba”ydı ve günde 45-50 arasında bir ölüme neden oluyordu. Diğer taraftan İskenderiye’deki sağlık idaresi ise 5 Haziran’da Bingazi’ye giderek 14’ünde limana geri dönen bir gemide bir kişinin öldüğünü, geminin İskenderiye’de karantinaya alındığını ve 17 Haziran’da da mürettebattan birinin daha öldüğünü belirtmekteydi. Ne var ki altı hekimden oluşan bir komisyonun bu kişi üzerinde yaptıkları incelemede ölümün “tifüsten” kaynaklandığı belirtilmekteydi. Bundan dolayı Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’un bir an önce bir heyet seçerek bunu Bingazi’ye gönderme kararı aldığını ifade etmekteydi. Bunun yanında Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’un yayınladığı genelgede olduğu gibi, Akdeniz’den gelerek Boğazlardan geçecek olan gemilere yönelik karantina kararının alınmasından bahsetmekteydi.²⁸ Fauvel’in de ifade ettiği gibi Meclis-i Tahaffuz, 9 Haziran 1858 tarihinde, her ne kadar hastalığın adını belirtmese de “salgın” şüphesiyle 7 maddelik bir genelge yayınlayarak ilk aşamada alınacak tedbirleri belirledi.²⁹

“Hastalığın Teşhisi”: Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo’nun Bingazi’ye Gönderilmesi ve Salgın Hakkındaki Tespitleri

Fauvel’in raporlarına göre Osmanlı hükümeti, geç haberdar olduğu Bingazi’deki gelişmelere müdahale etmekte de geç kalmıştı. Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz acil olarak iki tedbirin alınmasına karar vermişti. Osmanlı Sıhhiye İdaresi de hastalığın vebadan kaynakladığına dair kanaatin oluşmasından sonra bazı tedbirler almaya çalıştı. Öncelikle, Bingazi’deki haberler hakkında Avrupalı devletleri bilgilendirdiği gibi bölgeye bir komisyon göndermeye karar verdi. Bunların dışında alınan tedbirlerden ilki Trablusgarp tarafından gelişlerin tümünde “temiz pratika” talep edilmesiydi. İkincisi ise, Osmanlı hükümetinin bir buharlı gemi ile Bingazi’ye bir komisyon göndererek alınacak tedbirler hakkında araştırma yaptırmasıydı. Meclis-i Tahaffuz, durumun ehemmiyetini içeren bir yazı ile Osmanlı hükümetinin acil tedbir almasını talep etmişti.³⁰ Böylece Bartoletti’nin maiyetindeki bir başka hekim ve 30.000 kuruş harcırah ile bu görevi ifa etmek üzere Bingazi’ye gönderilmesine karar verildi.³¹ Ancak Fauvel’e göre, Meclis-i Tahaffuz’un bu erken uyarılarına rağmen, hükümet böylesine önemli bir meselede yavaş hareket etmekteydi.³² Öyle ki İstanbul’daki hekimler zaman geçtikçe Bingazi’deki koşulların daha da kötüye gideceğini öngörmekteydi. Çünkü Malta üzerinden İstanbul’a ulaşan 5 Temmuz tarihli bir telgrafa göre Bingazi’de günlük ölümler 45-50 arasındaydı. Yaklaşık 15 günlük bir gecikmeden sonra Dr. Bartoletti ve maiyetinde yer alan Dr. Amadeo, hükümet tarafından tahsis edilen bu buharlı gemi

28 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thouvenel’e, Péra, 10 Temmuz 1858.

29 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand’dan Fauvel’e, Constantinople, 9 Temmuz 1858.

30 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DH. 406/26838, 22 Haziran 1858.

31 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thouvenel’e, Pera, 22 Haziran 1858; BOA, A. MKT. NZD. 258/73, 21 Za 1274 (3 Temmuz 1858).

32 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 154-155.

ile Bingazi'ye gitmek üzere 8 Temmuz'da İstanbul'dan yola çıktı.³³ Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo'ya masrafları ve harcırahları verildiği gibi, kendilerini Trablusgarp'a götürecek bir buharlı tahsis edildi. Ayrıca, Trablusgarp Eyaleti idarecilerine de bu hekimlerin çalışmalarına yardımcı olmaları yönünde yazılar gönderildi.³⁴

1858 Temmuz ayının başlarında, Sıhhiye İdaresi özellikle salgının İstanbul'a ulaşması riskine karşı ciddi tedbirler aldı. İdarenin yayınladığı bir genelgeye göre özellikle hekimlerin görevlerinden uzaklaşmaması ve izne çıkmaması isteniyordu. Bir diğer tedbir olarak sadece Bingazi'den değil, Girit, Malta, İskenderiye, İzmir ve Selanik'ten gelen yelkenli ve buharlı gemilerin Çanakkale'de gece-gündüz kontrol edilmeleri ve karantinaya alınmaları ve buraya yeni bir hekim görevlendirilerek daha sıkı tedbirlerin alınması isteniyordu. Bu tedbirin icrası için Çanakkale'deki konsolosluk birimlerinin de yardımcı olması isteniyordu.³⁵ Bu talepler doğrultusunda, Akdeniz'den gelerek Boğazlardan geçmek isteyen gemilerin Çanakkale'de kontrol edilmeleri için küçük bir buharlı gemi tahsis edilmişti.³⁶

İstanbul'dan yola çıkan sağlık heyeti 15 Temmuz'da Bingazi'ye ulaştı. Heyetin burada yapmış olduğu kısa süreli incelemelerden sonra, hastalığın, bütün karakteristik özelliklerini sergileyen "veba" olduğu anlaşılmıştı. Öyle ki görevli hekimler, hastalarda yoğun ateş, kusma, hezeyan, bitkinlik, dilde beyazlaşma, hıyarcık, peteşi ve çok sınırlı olarak gözlenen şarbonlara (yaralara) rastlamıştı. Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz da Bingazi'deki salgının vebadan kaynaklandığını resmen kabul etmiş ve yayınladığı yeni bir sirküler ile bazı önemli tedbirlerin alınmasına karar vermişti. Bu tedbirler arasında, Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo'dan başka, vakit geçirmeksizin biri müfettiş olmak üzere beş hekimden oluşacak yeni bir komisyonun bir an önce gerekli incelemeleri yapmak üzere Bingazi'ye gönderilmesi de vardı. Aynı şekilde Bingazi'ye gönderilen sağlık heyetine gerekli kolaylığı göstermesi için de Trablusgarp'taki idarecilere emirlerin verilmesi kararlaştırıldı. Sekiz maddelik genelgenin geri kalanı ise Akdeniz'den gelerek Boğazlardan geçmek üzere giriş yapan gemilere yönelik karantina veya diğer geçiş uygulamaları hakkındaydı.³⁷

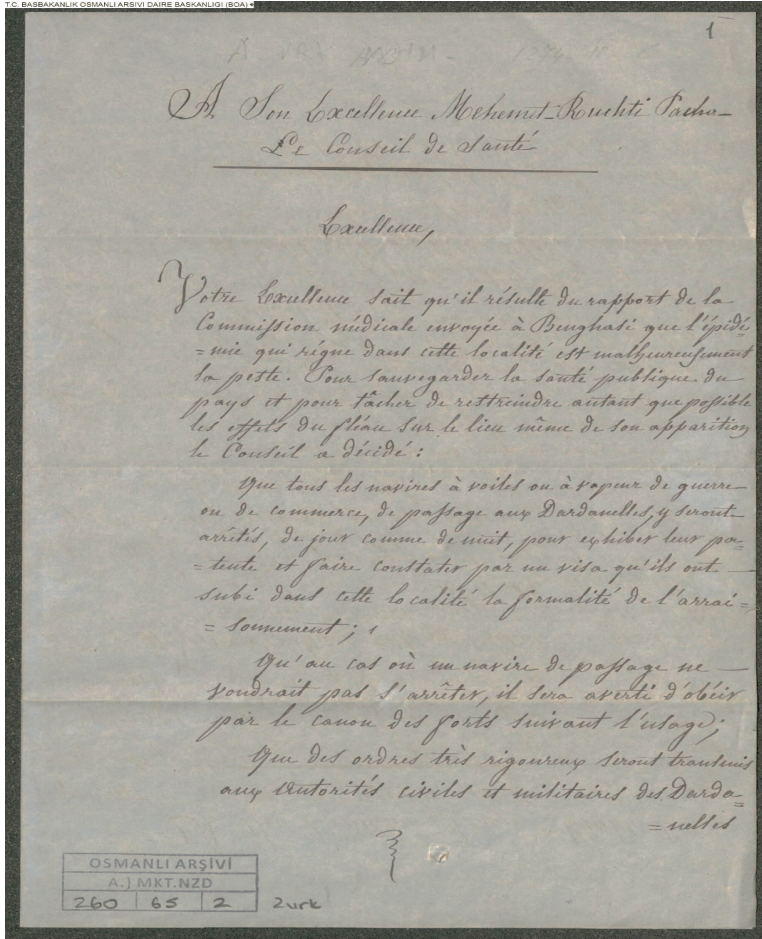
33 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'ye, Pera, 10 Temmuz 1858.

34 BOA, A. MKT. MHM. 133/61, 16 Za 1274 (28 Haziran 1858).

35 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 9 Temmuz 1858; BOA, A.MKT. NZD. 260/65, 24 Temmuz 1858.

36 BOA, A. MKT. NZD. 260/85, 24 Z 1274 (5 Ağustos 1858).

37 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 25 Temmuz 1858.

Belge 1. Meclis-i Tahaffuz'un, Bingazi'deki veba salgını çerçevesinde alınması gereken tedbirlere ilişkin Karantina Nazırı Mehmet Rüşti Paşa'ya (Mütercim) hitaben yazısı³⁸

Bartoletti'nin Bingazi'de çok fazla kalmadığı ve hastalığa ilişkin gözlemler yaptıktan sonra İstanbul'a döndüğü görülmektedir: 22 Temmuz'da Çanakkale'de bulunan Dr. Bartoletti, buradan Meclis-i Tahaffuz'a gönderdiği bir yazıda vebanın Bingazi ve Derne'de etkili olduğunu vurgulamıştır.³⁹ Bu yazıya göre, salgın endişesi ile sıradan zamanlarda 10-12 bin kişi arasında değişen Bingazi nüfusunun çoğu şehri terk etmişti. Ancak salgın asıl etkisini bedeviler arasında yapmıştı. Bu kısa süre içinde Dr. Bartoletti'nin elde ettiği verilere göre 1.500 veba vakasından 800'ü ölümle sonuçlanmış, 200 kişiden oluşan Bingazi'deki garnizona ise 120 veba vakasından 30'u hastalığın kurbanı olmuştu. Bunlardan başka,

38 BOA, A.MKT. NZD. 260/65, 24 Temmuz 1858.

39 BOA, İ. DH. 409/27044, 17 Z 1274 (29 Temmuz 1858).

komisyon hem şehirde hem de hastanede, veba belirtileri gösteren 20'den fazla hasta olduğunu gözlemlemiştir. Bundan dolayı bu hekimler, yerel yönetime, bulaşmanın etkilerini sınırlandırmayı ve hastalığın mevcut olduğu yerlerin dışına yayılmasını engellemeyi amaçlayan bir dizi önlemin uygulanmasını tavsiye etti. Ancak Bartoletti'ye göre bu tedbirlerin alınması öncelikle eyalet merkezi olan Trablus'taki yönetimin göstereceği etkili idareye bağlıydı.⁴⁰

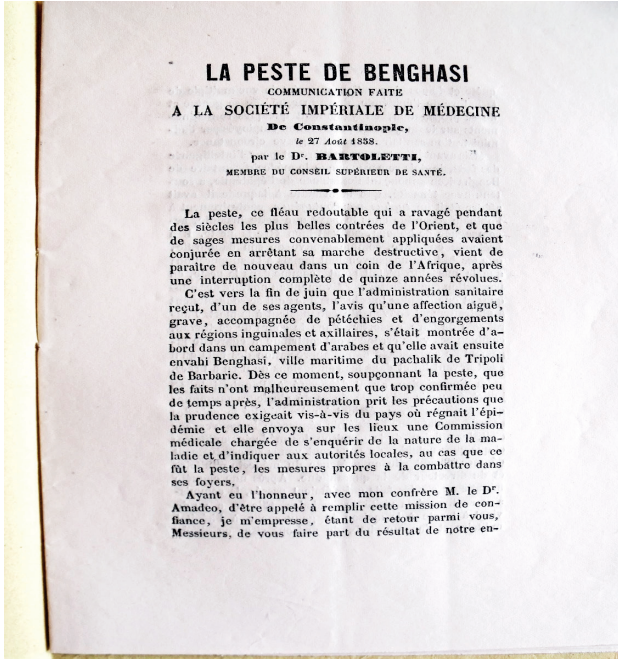
Meclis-i Tahaffuz'un vebanın Bingazi dışına yayılmasının önüne geçmek için hemen bazı tedbirler almaya başladığı görülmektedir. Bunlardan ilki karantina uygulamalarıydı. Zira hastalığın Bingazi'den dışarı yayılıp yayılmadığı sorusu, bu süreçte en çok endişe uyandıran sorulardan idi. Bunun için İskenderiye ve Malta gibi bölgeye yakın yerlere ulaşan gemiler sıkı karantina tedbirlerine maruz kalıyordu. Haziran ayında İskenderiye'ye gelen bir gemideki iki yolcu tifüs nedeniyle ölmüştü. Ağustos ayının başında ise 215 yolcusu ve “temiz pratika” ile İskenderiye limanına giren İngiliz buharlısı *Pactolus*'un bir yolcusu, çok kısa bir süre sonra ölmüştü. Lazaretto'ya taşınarak burada dokuz hekim tarafından incelenen bu kurbanın Bingazi'den gelen diğer vakalarda görüldüğü gibi, “peste foudroyante” yani veba atağı nedeniyle öldüğü tespit edilmesinden sonra gemi “bulaşık” olarak kabul edildi ve Malta'dan gelen tüm gemilerin aynı muameleye ve 15 gün karantinaya tabi olmalarına karar verildi.⁴¹ Diğer taraftan Mısır, Fas, Cebelitarık ve Septe'den gelecek gemiler de “şüpheli” kabul edilerek 10 günlük karantinaya alınmalarına karar verildi.⁴² Ancak çok geçmeden Bingazi'den gelen bir yolcunun İskenderiye'deki tahaffuzhanede (lazaretto) nedeni bilinmeyen bir hastalıktan dolayı ölmesi üzerine bu kez de İskenderiye'den gelenler de “bulaşık” kabul edilmeye başlandı.⁴³

40 Bartoletti'nin 22 Temmuz 1858 tarihli mektubu. *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 158-159.

41 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 14 Ağustos 1858.

42 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'e, Péra, 15 Ağustos 1858.

43 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 23 Ağustos 1858; BOA, A.MKT. MHM. 137/26, 27 Z 1274 (8 Ağustos 1858).

Belge 2. Dr. Bartoletti'nin Bingazi vebası ile ilgili olarak Cemiyet-i Tibbiye-yi Şahane'nin 27 Ağustos 1858 tarihli oturumuna sunduğu raporunun ilk sayfası⁴⁴

Hastalığın bizzat yerinde tetkik edilmesi amacıyla Bingazi'ye gönderilen Dr. Bartoletti'nin hazırladığı rapor veba salgınının nasıl ortaya çıktığını ve Bingazi'deki durumu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. 27 Ağustos 1858'de Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane'ye sunduğu bu rapor, İtalyan hekimin Bingazi'de yaptığı faaliyetleri sergilerken hastalığın nasıl ortaya çıktığını da anlamaya çalıştığını göstermektedir. Bu rapora göre, Bingazi'deki görevli hekim Dr. Vadala burada bir salgın hastalık olduğunu duyurmuş; ancak vebanın tüm belirtilerini göstermesine karşın bu hastalığı “bulaşıcı olmayan tífüs” olarak nitelendirmiş, belirtilerin vebaya benzemediğini ve ölüm oranlarının da veba kadar yüksek olmadığını iddia etmişti. Ancak Bartoletti'ye göre görevli hekimin bu değerlendirmeleri oldukça hatalıydı.⁴⁵

Bartoletti ve Amadeo'dan oluşan sağlık komisyonu Bingazi'de hastalık hakkında bilgi almak için pek çok kimseyi sağlık idaresine çağırmış, karantina hekimi ve müdürünün de bulunduğu bir ortamda bunlardan bilgi almıştır. Bunlar arasında Bingazi'nin idarecileri, garnizondaki askeri yetkililer, askeri hekimler ve bazı ileri gelenler yer alıyordu. Komisyon, takip eden ikinci aşamada bu kez hastaları ziyaret etmiş ve hükümet konağı, askeri hastane ve şehrin değişik mahallelerinden 20-30 kadar hastayı gözlemlenmiştir. Hekimlerin özellikle

44 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465; Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 105-111.

45 Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” 105.

15 hasta üzerinde yaptıkları tetkikler hastalığın kaynağının tifüs olmadığını ortaya koymaya yetmiştir. Ancak bu tetkiklerde, bilinen veba belirtilerinden farklı özellikler de tespit edilmişti. Mesela hastalardaki şarbonlar bilinenin aksine oldukça nadirdi. Aynı şekilde hıyarcıklarda irin akıntısı ise seyrek görülen bir belirtiydi. Bu bağlamda Bartoletti, bu farklılıkları mevsim ve sıcaklık gibi yerel koşullar ile açıklamaya çalışmaktaydı. Bunun yanında hastalığın ortaya çıkışını da açıklamaya çalışan Bartoletti öncelikle bölgenin coğrafyası hakkında bilgiler verme gereği duymuştu. Buna göre Derne, Garb, Şark ve Audjla (Awjila) adlı beş kazadan müteşekkil olan Bingazi Sancağı'nı oluşturan geniş arazi kuzey ve batıdan Akdeniz; güney ve doğudan Sirenayka Ovasını ortaya çıkaran hafif yüksek bir dağ sırası ile çevrilmişti. Bölgenin sakinleri büyük oranda çadırlarda yaşayan bedevi Araplardı. Her birinin 12 bin civarında nüfusu olan Bingazi ve Derne, sancağın iki önemli şehrini oluşturmaktaydı.⁴⁶

Yukarıdaki rakamlarda da görüldüğü gibi, Bartoletti salgının şiddetini ortaya koymak için bölgeden elde ettiği bilgiler ekseninde 15 Temmuz 1858'e kadar olan vaka ve ölüm sayılarını belirlemiş ve salgının oldukça hafif seyreden bir karaktere sahip olduğunu ortaya koymuştu. Ancak salgından kaynaklı panikten dolayı insanların bölgeyi terk etmesi nedeniyle gerçek nüfus 3-4 bine kadar gerilemişti. Bundan dolayı Bartoletti oranların bu kalan nüfus üzerinden hesap edilmesi gerektiğini de belirtmekteydi. Diğer taraftan İtalyan hekim, Temmuz ayının ortalarına kadar olan bu dönemde vebanın bedeviler üzerinde yaptığı etkiyi hesaplamının da zor olduğunu; bunun yanında vebanın deniz yolu ile Derne ve Merc taraflarına da sirayet ettiğine işaret etmekteydi.⁴⁷

Bartoletti raporunda hastalığın kaynağına ilişkin iki hipotez üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki hastalığın Eum-el-Gazlin'de ortaya çıktığı; diğeri ise buraya dışardan geldiğiydi. Bu görüşlerden öncelikle ikincisi üzerinde duran Bartoletti, en son 1842'te Erzurum Eyaleti'nde görülen salgından sonra imparatorluk sınırları içinde başka bir veba salgınının ortaya çıkmadığını, bu durumun Mısır ve Afrika'nın iç kesimleri için de geçerli olduğunu ifade etmekteydi. İkinci teori olarak o günün tıp camiası arasında da tartışılan "mikrop teorisini" değerlendirmeye alan Bartoletti'ye göre, vebaya neden olan mikrobun uzun süre saklı kalabilmesi ve bir şekilde Eum-el-Gazlin'deki bedevi konak yerine ulaşarak burada salgına neden olması kanıtlanabilir bir fikir değildi. Öyle ki İtalyan hekim, büyük şehirlerde kalabalık ve insanların birbirleriyle sürekli temas halinde olduğu yerlerde uzun süre ortaya çıkmayan veba mikrobunun sadece akrabaları ve komşularıyla ilişkileri olan, dış dünyayla ticareti olmayan, kendilerini barınacak bir çadırdan, yatacak bir hasırdan ve üzerlerini örtmek için kullandıkları paçavralardan başka bir şeyi olmayan bedevilerde ortaya çıkmasının açıklanabilir bir durum olmadığını belirtmekteydi. Diğer taraftan, vebaya neden olan mikrobun Eum-el-Gazlin'de ortaya çıkması ihtimalini de dikkate alan Bartoletti, mikrobun

46 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 106-108.

47 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 108.

uzun bir süre bu bedeviler arasında saklı kalmasının da mümkün olmadığı düşüncesiyle bunun desteklenebilir bir hipotez olmadığını belirtmekteydi. Dolayısıyla, İtalyan hekimin burada “hastalığın kaynağı” konusunda kesin bir hüküm veremediği anlaşılmaktadır. Buna karşın Bartoletti’nin “hastalığın neden bedevi konağında patlak verdiği ve etkili olduğunu” açıklayacak başka makul gerekçeleri vardı.⁴⁸

Salgın hastalıkların etkisini araştırmaya çalışan hekimler yerel koşulları da dikkate almaktaydı. Öyle ki hava koşulları ve kuraklık gibi insan yaşamını etkileyen faktörler hastalıkların yayılmasını da kolaylaştırmaktaydı. Bu bağlamda Dr. Barozzi ve Dr. Amadeo da Bingazi’de incelemeler yaptıkları sürede, salgından önce ne tür faktörlerin etkin olduğunu öğrenmeye çalışmışlardı. Bu hekimlerin gözlemlerine göre antik dönemlerden itibaren meşhur olan ve Sirenyka ve Pentapolis ovalarını içeren Afrika kıtasının bu bölgesi (Libya’nın doğusu), yakın zamana kadar önemli bir hububat, yün ve sığır ihracat yeriydi. Ancak, bölgede dört yıl boyunca devam eden kuraklık, hasadın başarısız olmasına ve ardından korkunç bir kıtlığa neden olmuştu. Bu şartlar altında bedeviler dört yıldır güneşten kavrulmuş ve tamamen kurumuş bir toprakta, bulmakta güçlük çektikleri yabancı köklerle beslenmek zorunda kalmışlardı. Bu kıtlık bedevilerin sürülerini de büyük ölçüde kırıp geçirmiş, aynı şekilde öküzleri de vuran bir salgın hastalık nedeniyle toprağın işlenmesi de imkânsız hale gelmişti. Tüm bu koşullar bölgede büyük bir kıtlığa ve aç kalan bedevilerin yiyecek aramaya gittikleri kasabalarda açlıktan ölmesine neden olmuştu. Kıtlığa karşı Selanik’ten 30 bin kile arpa gönderilmiş; ancak bunun sadece 17 bin kilesi Trablus’a ulaşmıştı. 7 bin kilesi Bingazi’de muhtaçlara dağıtılırken Derne’de bu miktar çok daha az olmuştu. Bedevilerin konakladıkları yerler ise bu yardımdan istifade edememişti. Dolayısıyla bu kısıtlı yardım kıtlığın neden olduğu bu sefaleti gidermek için yeterli olmamıştı.⁴⁹

Bartoletti’nin elde ettiği bilgilere göre eyaletin bu durumu o zamandan beri pek fazla bir değişiklik göstermemişti. Bölgede kıtlık ve halkın içinde olduğu sefalet devam ediyordu. 1841 yılında Erzurum Eyaleti’nde görülen kıtlığın vebanın etkisini arttırdığını müşahade eden Bartoletti,⁵⁰ Bingazi’de yine kıtlığın etkileri üzerinde durmakta ve hastalığın etkisini arttıran ana faktör olarak kıtlığı görmekteydi. Ancak Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin yayın organı *Gazette Médicale d’Orient* ise “kıtlığın” tek başına hastalığın kaynağı olamayacağını; zira kıtlığın olduğu her yerde vebanın patlak vermediğini, hastalığın kaynağının başka özel bir faktörden ileri gelmiş olması gerektiğini ifade etmekteydi.⁵¹ Nitekim Bartoletti’nin de hastalığın kaynağı konusunda kesin bir hüküm veremediği anlaşılmaktadır.

48 Bartoletti, “La Peste de Bengehazi,” 109.

49 Barozzi, “Relation de la Peste qui a Régné la Province de Bengehazi (Cyrénaïque) en 1858-1859,” *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 25; Bartoletti, “La Peste de Bengehazi,” 109-110.

50 Bartoletti, “La Peste de Bengehazi,” 110.

51 “Bulletin”, *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 102.

Bölgede etkili olan hastalığın tifüs değil de veba olduğunu ortaya koyan Bartoletti'ye göre Bingazi'de tifüsü ortaya çıkaracak derecede olumsuz koşullar mevcut değildi. Öyle ki kalabalık bir yaşam söz konusu değildi, bölge halkı geniş bir ovada, açık havada ve sağlıklı bir iklimde birbirinden izole bir şekilde yaşamaktaydı. Sıtma, dizanteri ve oftalmi (göz enfeksiyonu) gibi endemik hastalıklar ise bölgede çok görülen hastalıklar değildi. Bölgede sıra dışı bir koşul olarak sadece Haziran ve Temmuz aylarında normal sıcaklık değeri 30-35 derecelerde olması gerekirken 15-18 dereceye düştüğü gözlemlenmişti. Bu değerlendirmeleri yapan Dr. Bartoletti, vebanın Nisan ayının başlarında Eum-el-Gazlin'deki bedevi konak yerinde kendiliğinden ortaya çıktığını, yukarıda ifade edilen etkenlere bağlı olarak geliştiğini ve bir ay sonra Bingazi'nin bütün mahallelerine sirayet ettiğini belirtmekteydi.⁵² Salgının patlak vermesi ile Eum-el-Gazlin'in güneyindeki yaylada yaşayan kabileler, hastalığın varlığını öğrenir öğrenmez kendilerini izole ederek salgından kurtulabilmişlerdi. Ne var ki salgının şehirde ortaya çıkması ve yayılması halk arasında paniğe neden olmuş, şehir sakinleri iki ila beşer çadırılık küçük gruplar halinde ovaya dağılmış; fakat burada da vebanın kurbanı olmaktan kurtulamamışlardı. Bu panik havası ile veba 15 Haziran'da Merc'de, 25 Mayıs'ta ise Derne'de görülmeye başlanmıştı. Bartoletti bu şekilde kurulan bağlantılar nedeniyle salgının yayıldığını; ancak bedevi Araplar arasında temasın az olmasından dolayı salgının bedevi konak yerlerinde çok etkili olmadığını belirtmekteydi.⁵³

Dr. Bartoletti'nin Bingazi'deki kısa süren bir teftiş görevi sadece "hastalığın niteliğini" anlamaya hizmet etmiş ve hastalığın Eum-el-Gazlin'de kendiliğinden gelişerek yerel koşulların da etkisiyle salgın halini aldığını da ortaya koymuştu. Hastalığın önüne geçilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için yapılacak önemli çalışmalar söz konusuydu. Hastalığın etkisini devam ettirdiği 1858 yılı Temmuz ayının ortalarında alınan tedbirler sadece başkent İstanbul'u salgından korumak için alınan karantina önlemlerinden ibaretti. Bunun için Bartoletti, Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nin alması gereken başka tedbirlerin olduğunu ve bunların salgınla mücadeledeki neticelerinin de zamanla görüleceğine işaret ediyordu. Bu noktada salgınla mücadelede bir ikinci aşama beş hekimden oluşan yeni bir komisyonun Bingazi'ye gönderilmesi idi.⁵⁴

Bingazi'ye Yeni Bir Komisyon Gönderilmesi: Dr. Amadeo'nun Sıhhiye Müfettişliği

Dr. Bartoletti'nin kısa süren Bingazi görevinin salgınla mücadele etmek gibi bir amacı söz konusu değildi. Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo ile İstanbul'a dönmelerinden sonra salgın hakkında bilgi akışında sorunlar yaşanmaya başlanmıştı. Bu bağlamda Temmuz 1858 sonlarında Meclis-i Tahaffuz, Bingazi'deki veba salgını ile mücadele etmek üzere biri müfettiş

52 Bartoletti, "La Peste de Bengehazi," 110.

53 Bartoletti, "La Peste de Bengehazi," 110-111.

54 Aynı yer.

olmak üzere beş hekimden oluşacak yeni bir komisyonun bir an önce gerek incelemeleri yapmak üzere Bingazi'ye gönderilmesini tavsiye etmişti.⁵⁵ Bu karar doğrultusunda Osmanlı Sıhhiye İdaresi beş kişilik yeni bir komisyon kurulmasını kabul etti.⁵⁶ Ağustos ayı ortasında bu komisyonun kimlerden müteşekkil olacağına ve hangi talimatlara göre çalışacağına karar verildi. Osmanlı Sıhhiye İdaresi'ne bağlı olan bu hekimlerin Bingazi'ye gitmek üzere görev yaptıkları bölgelerden İstanbul'a gelmeleri beklendi. Ancak Fauvel'e göre bu komisyonun Bingazi'ye gidişi yine "Osmanlı idaresinin olağan yavaşlığı" nedeniyle Eylül ayının başlarını buldu.⁵⁷

Bu yeni komisyon, müfettiş hekim olarak Dr. Amadeo'nun başkanlığında Gaiurski, Rarès⁵⁸, Cavalieri ve Grabscheid adlı hekimlerden oluşmaktaydı.⁵⁹ Osmanlı Arşiv belgelerine göre Dr. Amadeo'nun müfettişliğinde görevlendirilen hekimlerden Rarès, Bingazi'de daha önce görev yapmıştı. Gaiurski Samsun'da, Grabscheid İskenderiye'de ve Cavalieri de Burgaz'da görev yapmaktaydı.⁶⁰ Bu hekimlerin ihtiyaç duyduğu gardiyan ve çadırları temin için İstanbul'da Maliye Nezareti tarafından gerekli hazırlıklar da yapıldı.⁶¹ Bu ihtiyaçların karşılanması için Trablusgarp Eyaleti valisine ve Bingazi Sancağı mutasarrıfına, hekimlerin salgınla mücadele etme sürecinde hastane ve tahaffuzhanelerde kullanılmak üzere çadır ve çeşitli eşyaların tedarik edilmesi konusunda emirler verildi.⁶² Aynı şekilde buradaki karantina uygulamalarının sorunsuz devam ettirilmesi için Bingazi ve Trablusgarp tahaffuzhanelerinin tamir edilerek eksikliklerinin giderilmesi⁶³ ve hekimlerin bir an önce Bingazi'ye ulaşmaları ve görevlerine başlamaları için buharlı bir geminin tahsis edilmesi istendi.⁶⁴ Komisyon gerekli talimatlar ve yetkiler ile donatılarak 3 Eylül'de İstanbul'dan hareket etti. Malta'da bir süre bekledikten sonra ilk önce Trablus'a ulaştı ve buradan da 20 Eylül'de Bingazi'ye vardı.⁶⁵ Bingazi mutasarrıfının bu hekimlerin görevlerine dair İstanbul'a gönderdiği yazıya göre Müfettiş Dr. Amadeo ve maiyetindeki dört hekim Bingazi'ye varduktan sonra yanlarına gardiyanlar, müdür vekilleri ve yazıcılar tahsis edilerek hastane ve tahaffuzhane tesis edilecek yerlere gönderildi. Bunun yanında hekimlere çadır ve diğer gerekli eşyalar ve masrafları

55 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 25 Temmuz 1858.

56 BOA, A. MKT. NZD. 261/62, 5 M 1275 (15 Ağustos 1858); BOA, İ. DH. 409/27051, 21 Z 1274 (2 Ağustos 1858).

57 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 61-162.

58 Fauvel'in raporlarında Barrès olarak geçmektedir. *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 203.

59 "Bulletin", *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 103.

60 BOA, A. MKT. MHM, 139/27, 26 M 1275 (5 Eylül 1858).

61 Aynı belge.

62 Aynı belge.

63 BOA, A. MKT. MHM. 139/61, 29 M 1275 (8 Eylül 1858); BOA, İ. DH. 410/27176, 16 M 1275 (26 Ağustos 1858).

64 BOA, A. MKT. MHM. 138/36, 12 M. 1275 (22 Ağustos 1858).

65 BOA, A. MKT. MHM. 142/42, 3 Ra 1275 (11 Ekim 1858).

için gerekli kaynak da tahsis edildi. Dr. Amadeo Bingazi’de kalırken diğer hekimler görev bölgelerine dağılmışlardı.⁶⁶

Başlıca misyonu “veba salgınını belli bir sınırlı alanda tutmak, salgını etkili olduğu yerlerde ortadan kaldırmak ve bunları yaparken de salgını yapısı ve nedenleri açısından açıklamaya çalışmak”⁶⁷ olan komisyon, 21 Eylül 1858 tarihli ilk raporunu hazırlayarak İstanbul’a gönderdi. Buna göre Bingazi’de veba salgını halen devam ediyordu; ancak şiddeti önemli oranda azalmıştı. Şehrin 5-6 bin kişilik nüfusu içinde hastalığın pençesinde sadece 100 civarında kimse vardı. Günlük ölüm oranı ise 1 ila 3 arasında değişmekteydi. Sayısı 200’den 120’ye düşen Bingazi’deki garnizondan ise sadece 6 kişi vebalıydı. Komisyon Derne’deki günlük ölüm oranını tam olarak tespit edememişti. Merc’de ise iki günde bir ölüm meydana gelmekteydi. Hekimler peteşi ve şarbonların nadir görüldüğünü; buna karşın hıyarcıkların en sık rastlanan belirti olduğunu tespit etmişti.⁶⁸ Komisyonun Ekim ve Kasım aylarında Bingazi’den gönderdiği raporlara göre veba yavaş yavaş etkisini kaybediyordu.⁶⁹

Diğer taraftan görevleri gereği komisyonu oluşturan hekimler salgının etkili olduğu bölgelere yayılarak vebayı yerinde incelemeye başlamışlardı. Bingazi, müfettiş hekim olan Amadeo’nun görev bölgesiydi. Polonya asıllı Fransız hekim Dr. Gaiurski’nin görev bölgesi ise Merc idi. Derne’de Dr. Rarès, Auldjlah’da Dr. Grabscheid ve Guegueb’de ise Dr. Cavalieri görev yapmaktaydı. Dr. Gaiurski’nin Merc’e varmasından hemen sonraki gözlemlerine göre sadece iki askerde veba görülmesine karşın tüm Merc’de koşullar oldukça kötüydü. Dr. Amadeo’nun Bingazi’deki gözlemleri de bölgede etkili olan sefaletle odaklanmaktaydı. Dr. Bartoletti’nin de ifade ettiği gibi, dört yıl boyunca bölgede etkili olan kuraklığın arkasından gelen kıtlık, hastalıkların da gelişmesine katkı yapmaktaydı. Bu sefaleti önlemek için Dr. Amadeo, Trablusgarp Eyaleti idaresinden yiyecek ve giyecek talep etmiş; Bingazi’deki yerel idarenin ortaya koyduğu zorlukların bertaraf edilmesini istemişti. Bu doğrultuda Meclis-i Tahaffuz özellikle Bingazi’nin çevresi ile olan bağlantısının kesilmesi ve sefalet içindeki halka yardım yapılması için gerekli adımların atılması konusunda hükümetin dikkatini çekmişti.⁷⁰ Bingazi’deki bu kötü koşullara rağmen Dr. Amadeo’dan gelen raporlar, vebanın burada tedricen azaldığını ortaya koyuyordu. Buna göre Ekim’de veba 23 kurban almışken bu sayı Kasım’da 6’ya kadar gerilemişti. Derne’de görevli Dr. Rarès’in verilerine göre ise 10 Ekim ile 14 Kasım arasında 409 veba vakasından 225’i ölümle sonuçlanmıştı. Merc’de 28 Eylül-17 Kasım arasında 66 veba vakasından 39’u ölümle sonuçlanmıştı. Guegueb ve Auldjlah’dan ise açık bir bilgi gelmemişti. Hekimlerin verdiği bu bilgiler veba salgınının

66 BOA, A. MKT. NZD. 270/14, 15 S 1275 (24 Eylül 1858).

67 “Bulletin”, *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 102-103.

68 “Dernières nouvelles de Benghasi,” *GMO* 2, 7 (Octobre 1858): 139; CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand’dan Fauvel’e, Constantinople, 30 Kasım 1858.

69 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thounevel’e, Constantinople, 4 Kasım 1858.

70 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 180-181.

Bingazi’de etkisini yitirdiğini; buna karşın Merc ve Derne’de devam ettiğini, Audjlah’a henüz sirayet etmediğini göstermekteydi.⁷¹

Bu şekilde bölgede görevli hekimlerden gelen bilgiler daha çok yerel koşullara, vaka ve ölüm sayılarına odaklanmaktaydı. Komisyonun çalışmalarını İstanbul’a gönderilen rapor üzerinden inceleyen Fauvel’e göre bölgedeki hekimlerin etkili bir çalışma icra edememelerinin önünde halkın hekimlere karşı düşmanca tutumu, bölgedeki iletişim imkânlarının olmaması ve belki de en önemlisi komisyonu teşkil eden hekimlerin “tecrübesizliği” gibi bazı engeller vardı. Özellikle Bingazi’de Dr. Amadeo raporlarında salgınla ilgili bilgiler aktarmak yerine görevini icra ederken karşılaştığı zorluklardan bahsetmekteydi.⁷² Bu zorluklar arasında hekimlerin çalışmalarına nezaret edecek ve kordon uygulamaları için tahsis edilen askerlerin sayısının azlığı da yer almaktaydı. Askeri gücün azlığından dolayı kordon uygulamaları deliniyordu ve bu da yapılan çalışmaları sekteye uğrattıyordu. Bundan dolayı hekimlerin nezaretinde görev yapacak askeri gücün artırılması talep edilmişti.⁷³

Aralık 1858’de salgın, 1 ölüm vakası dışında Bingazi’de neredeyse ortadan kalkmıştı. Ancak, Derne’de şiddetli bir şekilde devam ediyordu.⁷⁴ 15 Kasım ile 5 Aralık arasında görülen 364 vakadan 192’si ölüm ile sonuçlanmıştı. Merc’de ise 17 Kasım-8 Aralık arasında 36 vakadan 31’i kaybedilmişti. Dr. Gaiurski’nin verdiği bilgilere göre veba, Merc kasabasında ve yakınlarındaki bedevi konak yerlerinde etkili olmaya devam etmekteydi. Guegueb’dan bilgi alınmazken Audjlah’da ise halk sağlığı gayet iyi durumdaydı.⁷⁵ Dr. Grabscheid, kendisini güvende hissetmediği görev yeri Audjlah’da vebanın ortaya çıkmamasını ve halk sağlığının iyi olmasını, veba söylentileri çıkar çıkmaz kasabanın etrafı ile olan bağlantısını kesmesine bağlamaktaydı. Sancak merkezi olan Bingazi’de ise Dr. Amadeo önemli zorluklarla karşılaşmaya devam ediyordu. Bu yüzden, Meclis-i Tahaffuz bu zorlukların üstesinden gelmek üzere öncelikle Bingazi’ye gıda yardımının yapılmasını, komisyonun hizmetinde olmak üzere 500 kişilik bir süvari gücünün bölgeye gönderilmesini, bölgedeki önemli kişilerin hekimler ve yerel halk arasında arabuluculuk yapmasını ve Bingazi’deki yerel idarecilere yönelik emirlerin verilmesini talep etmişti.⁷⁶ Meclis-i Tahaffuz’un 18 Aralık 1858 tarihinde Osmanlı hükümetine ilettiği talebe göre; hastalık Merc ve Derne civarında etkili olmaya devam ediyordu. Bunun yanında görevli hekimler halkın direnci ve yetkililerin de isteksizliği nedeniyle iş yapamaz durumdaydı.⁷⁷ Öyle ki hekimlerin Bingazi ve diğer yerlerde karşılaşmış oldukları zorluklar İstanbul’da basının gündeminde bile yer almaya başlamıştı.⁷⁸

71 “État de l’Épidémie de Peste dans la Province de Benghasi,” *GMO* 2, 10 (Janvier 1859): 200.

72 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 180-181.

73 BOA, A. MKT. MHM., 146/72, 14 R 1275 (21 Kasım 1858).

74 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 187.

75 “État de l’Épidémie de Peste,” *GMO* 2, 11 (Février 1859): 226.

76 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’dan Lallemand’a, Constantinople, 19 Kasım 1858; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 185.

77 BOA, İ. DH. 421/27830, 18 Aralık 1858.

78 BOA, HR. MKT. 282/67, 6 C 1275 (11 Ocak 1859).

Dr. Amadeo, Bingazi’de gözlemlendiği 62 veba vakası üzerine bir rapor hazırlayarak İstanbul’a gönderdi. Ancak Fauvel’nin değerlendirmelerine göre Amadeo’nun gönderdiği bu rapor, hastalığın niteliğine dair doğru çıkarımlar yapamayacak derecede eksik ve tutarsız bilgiler içermektedir. Meclis-i Tahaffuz da, Dr. Amadeo’nun raporlarından onun bu görevi icra edecek kapasitede olmadığını anlamıştı. Dahası, Dr. Amadeo da görevden ayrılma talebinde bulunmuştu. Bu bağlamda bölgeye gönderilen hekimlerin hem hastalığı kontrol altına alma hem de bilimsel açıdan inceleme konusunda bekleneni verememeleri üzerine Ocak 1859’da bu komisyonun geri çekilmesine karar verdi. Çünkü hekimler gerek idarecilerin gevşekliği gerekse de halkın tutumu ile faydalı çalışmalar gerçekleştiremiyordu. Bölgedeki yetkililere komisyonun çalışmalarına her türlü yardımın yapılmasına yönelik emirler gitse de istenilen çalışmaların yapılamadığı anlaşılmaktadır.⁷⁹ Elbette burada en büyük engel, hekimlerin, karantina kararının devam ettirilmesine yönelik ısrarıydı. Öyle ki Dr. Amadeo’nun Haziran 1859’da vebanın yeniden ortaya çıktığına dair haberi, yetkililer tarafından asılsız olduğu gerekçesiyle şikâyetlere neden olmuştu.⁸⁰

1859 yılı başlarında görevlerine devam eden hekimlerin gönderdikleri bilgilere göre Bingazi’deki veba salgını 16 Ocak’ta tamamen sona ermişti. Derne’den gelen 8 Şubat tarihli rapora göre hastalık azalma eğilimi gösterse de etkisini devam ettiriyordu. 6 Aralık 1858-3 Ocak 1859 tarihleri arasında 271 veba vakasından 154’ü ölümlerle sonuçlanmıştı. 24 Ocak-7 Şubat arasında ise 39 vakanın 24’ü ölümlerle sonuçlanmıştı. Derne’deki vakaların bu şekilde azalma göstermesi üzerine, burada görevli olan Dr. Rarès Bingazi’ye dönmüştü. Merc’de ise bazı bedevi konak mahallerinde vakalar görülmeye devam ederken Guegueb’den sarıh bir bilgi alınmamıştı.⁸¹ Şubat ayı başında Bingazi ve çevresinde vakalarının yeniden ortaya çıkması, yerel idareciler ile komisyonda görevli hekimlerin yeniden çatışma yaşamasına neden oldu. Zira hekimler bu vakaların veba olduğunda ısrar ederken ticari kaygılar ile hareket eden yerel yöneticiler ve konsoloslar aksini iddia ediyorlardı. Bingazi’deki bu husumet bir şekilde şikâyetlerin İstanbul’a da taşınmasına neden oldu. Meclis-i Tahaffuz’un, doktorların tutumunu tasdik etmesine rağmen Bingazi’den çıkan gemilere temiz pratika verilmesini ön planda tutan yerel idare geri adım atmadı. Bunun üzerine müfettiş hekim olarak görev yapan Dr. Amadeo görevinden istifa etti. Diğer yandan Bingazi’de bunlar olurken Merc’de görev yapan Dr. Gaiurski nedeni bilinmeyen hastalıktan dolayı görevinin başında ölmüştü. Derne’de ise veba vakaları azalma gösteriyordu; ancak ortaya çıkanlar ise şiddetli ataklar ile ani ölümlere neden oluyordu. Bundan dolayı 21 Şubat ile 14 Mart arasında 40 veba vakasının 32’si ölümlerle sonuçlanmıştı.⁸²

79 BOA, A. MKT. NZD. 274/17, 5 C 1275 (10 Ocak 1859); BOA, A. MKT. MHM. 150/70, 5 C 1275 (8 Ocak 1859); BOA, A. MKT. UM. 342/64, 25 C 1275 (30 Ocak 1859).

80 BOA, A. MKT. MHM. 157/65, 29 L 1275 (1 Haziran 1859).

81 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 91.

82 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Lallemand’a, Constantinople, 31 Mart 1859.

Bu şekilde Dr. Amadeo'nun başkanlığında ve Gaiursrski, Rarès, Cavalieri ve Grabscheid'den oluşan bu ikinci komisyon da Meclis-i Tahaffuz'un beklentilerini karşılayamadı. Bundan dolayı İstanbul'da yeni bir müfettiş arayışı söz konusu oldu. Fauvel'nin değerlendirmelerine göre Dr. Barozzi bilimsel yetkinliği ve sağlam kişiliği ile bu görevi yerine getirecek donanıma sahipti. Meclis-i Tahaffuz da Dr. Barozzi'nin bu görev için uygun bir hekim olduğu kanaatindeydi. Hükümetin de bu teklifi kabul etmesi üzerine Dr. Barozzi 13 Şubat 1859'da Bingazi'ye sıhhiye müfettişi olarak görevlendirildi.⁸³

Üçüncü Girişim: Dr. Barozzi'nin Bingazi Misyonu ve Buradaki Faaliyetleri

Dr. Barozzi, 20 Mart'ta Trablusgarp'a asker nakleden bir firkateyn ile İstanbul'dan ayrıldı ve 5 Nisan'da Trablus'a ulaştı.⁸⁴ Yeni oluşturulan komisyona Fransız hekim Dr. Laval ve uzun seneler Osmanlı karantinalarında hekim olarak görev yapan bir başka Alman hekim görevlendirildi. Ayrıca daha önce Bingazi'de görev yapan beş kişilik komisyondan iki hekim, Dr. Rarès ve Grabscheid, Dr. Barozzi'nin müfettişliğinde de görevlerine devam ederek salgının sona ermesine kadar bölgede kalmaya devam etti.⁸⁵ *Gazette Médicale d'Orient*'a göre Barozzi'nin maiyetinde görevlendirilen yeni hekimler Laval, Awerbach ve Heiseneman'dı.⁸⁶

Dr. Barozzi'nin Bingazi'ye varmasından evvel Bingazi'de Nisan 1859'un başında halk sağlığı açısından oldukça iyi bir manzara söz konusuydu. Öyle ki Trablusgarp Eyaleti valisi Ahmet İzzet Paşa'nın tahriratına göre "Bingazi, illet-i mezkureden varest" bir durumdaydı.⁸⁷ Bingazi'de görevli hekimler Dr. Vadala, Dr. Nani, Dr. Grabscheid ve Dr. Cavalieri de ortak imzaladıkları İtalyanca raporda 2 Mart itibarıyla herhangi bir veba vakasının görülmediğini ortaya koymuşlardı.⁸⁸ Bu gelişme üzerine Bingazi'de görevli hekim Dr. Vadala hastalığa ilişkin bir değerlendirme yaparak yaklaşık ölüm rakamlarını ortaya koymaya çalıştı. Buna göre Mayıs 1858'de Bingazi'de patlak veren vebadan Mayıs'ta 95; Haziran'da 542, Temmuz'da 260, Ağustos'ta 94, Eylül'de 30, Ekim'de 21, Kasım'da 8 ve Aralık'ta 1 kişi hayatını kaybetmişti. Sağlık idaresine bildirilmeyen 300 ölüm daha söz konusuydu. Bu durumda sadece Bingazi'de Mayıs 1858-Mart 1859 tarihleri arasında 1.355 kişi vebanın kurbanı olmuştu. Ölüm oranlarını bölgelere göre de gösterme gereği duyan Dr. Vadala'ya göre veba, Bingazi çevresinde 600; Eum-el-Gazlin (Amaligalen-Fiddaar) ve yakın yerlerdeki bedeviler arasında 500, Derne'de 800 ve Merc'de 300 kişinin ölümüne neden olmuştu.

83 BOA, İ. DH. 424/28087, 16 B 1275 (19 Şubat 1859); BOA, A. MKT. MHM. 153/65. 24 B 1275 (27 Şubat 1859); *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 189.

84 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 196-198.

85 Barozzi, "Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

86 *GMO* 2, 3 (Juin 1859): 67.

87 BOA, A. MKT. UM. 347/77-1, 28 Ş 1275 (2 Nisan 1859).

88 BOA, A. MKT. UM. 347/77-2, 12 Mart 1859.

*Cifra totale dei decessi di Peste avvenuti
nella Provincia di Bengasi ove ha esistito la Peste
Principio dell'Epidemia di Bengasi in Maggio 1858.*

*Nel mese di Maggio morti n° 95. - Nel mese di Giugno morti n° 542.
Nel mese di Luglio morti n° 260. - Nel mese di Agosto morti n° 94.
Nel mese di Settembre morti n° 30. - Nel mese di Ottobre morti n° 21.
Nel mese di Novembre morti n° 8. - Nel mese di Dicembre morti n° 1.*

Morti non rivelati alla Sanità nel fuor dell'Epidemia 300 circa

Totale decessi nella sola Città di Bengasi 1355.

*Decessi di Peste nei contorni di Bengasi durante l'Epidemia 600 circa
Decessi di Peste avvenuti nelle tribù di Amaligalen, Fiddaw che fanno
parte del Distretto di Bengasi, ed in altre tribù del distretto circa 500.
Distretto di Uerna - il morbo scoppiò in Giugno 1858. ed in nove mesi ch'esso
esiste i decessi ammontano a circa 800 con i contorni.*

*Nel Distretto del Merzi il Morbo scoppiò in Giugno, ed in circa sette
mesi ch'esso esiste i decessi ammontano a circa 300.*

Nel Distretto del Sheicher e di Ogila la Peste non ha esistito

*Per quel che si conosce di tutta la Provincia il totale
numero dei decessi di Peste ammonta a circa 4000.
rivestito di meno che di più*

*Il Medico Sanitario Dr. Vadala
Bengasi 12. Marzo 1859.*

A. MKT. UM 347/77-3

Belge 3. Dr. Vadala'nın 1858 yılında Bingazi ve çevresinde vebadan ölenlere ilişkin raporu.⁸⁹

Bingazi'de veba vakaları 17 Nisan'da yeniden patlak vermeye başladı. Böyle bir ortamda Bingazi'ye gelen Barozzi, hastalığın seyri hakkında raporlar göndermeye başladı. Bu raporlara göre, Bingazi'de 17 Nisan-12 Mayıs arası 50 kişi veba nedeniyle ölmüştü. Derne'de de sınırlı da olsa vakalar görülmeye devam ediyordu. Barozzi'nin Bingazi'de geçirdiği süre onun yerel idarecilerin salgın sürecindeki tutumlarını anlaması için yeterli olmuştu. Barozzi'ye göre bölgedeki yerel idareciler veba salgını ile mücadele edecek kapasitede değildi ve bu konuda

89 BOA, A. MKT. UM. 347/77-3 (12 Mart 1859).

gerekli gayreti de göstermiyorlardı. Ancak Barozzi'nin şikâyetlerine maruz kalan sadece idareciler değildi. Bingazi'deki konsolosluk görevlileri de Barozzi'nin çalışmalarına karşı olumsuz bir tavır takınmaktaydı. Bundan dolayı İstanbul'dan yapılan çalışmalara özellikle konsoloslukların da dâhil olması istenmekteydi.⁹⁰ Barozzi bu ilk raporlarında İstanbul'dan gelen emirlere karşın bunların faydasız olduğunu, Bingazi'deki çalışma koşullarının iyileştirilmemesi durumunda ise görevinden istifa edeceğini beyan ederek Bingazi'deki durumu ortaya koymaya çalışıyordu.⁹¹ Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz, hükümetten, mutasarrıfın acilen görevden alınmasını, Bingazi'de etkili bir kamu gücünün tesis edilmesini, idarecilere ödeme yapılması için izin verilmesini ve vebanın etkili olduğu bölge ile İstanbul arasında daha hızlı bir iletişim için bir buharlı geminin tahsis edilmesini talep etti.⁹² Dr. Barozzi ise, Bingazi'deki çabaları sayesinde mutasarrıfın ve diğer görevlilerin direncini kırmayı başarmıştı. Zira bu süreçte Dr. Barozzi'nin başında olduğu komisyon aldığı sağlık tedbirleriyle şehirde mutasarrıf, İngiltere, Fransa ve Toscana konsolosları ile karşı karşıya gelmişti.⁹³ Yine de Bingazi'de daha önce Dr. Amadeo'nun bir türlü uygulamaya koyamadığı bazı hijyen önlemlerini alabildi ve vebalı hastaların tedavi edildiği bir revir kurdu.⁹⁴ Öyle ki Bingazi Askeri Hastanesi, Dr. Barozzi'nin kullanımına tahsis edildi ve bu uygun bina tüm veba hastalarının tedavi edildiği bir merkeze dönüştürüldü.⁹⁵

Dr. Barozzi'nin 10 Haziran'da Bingazi'den gönderdiği haberlere göre 20 Mayıs'tan itibaren veba vakaları azalmaya; Haziran ayının başından itibaren ise çok daha nadir bir hal almaya başlamıştı. Mayıs ayında vebadan ölen sadece 59 kişi kaydedilmişti. Barozzi vebanın bu gerilemesini çok sayıda insanın hasat için şehirden ayrılarak komşu kırsal kesime dağılmasıyla ve şehrin nüfusunun 2000'e kadar düşmesiyle açıklamaktaydı. Bunun yanında, şehir civarında veba vakaları yeniden görülmeye başlanmıştı. Bundan dolayı Barozzi, kırsal kesimde orakçılık yapmak üzere şehirden ayrılan kesimlerin yeniden Bingazi'ye dönmesiyle hastalığın yeniden yükselişe geçebileceğinden endişe ediyor ve bunların şehre vebayı yeniden getirmemeleri için önlemler alınacağını ifade ediyordu. Kırsal kesim için ise, Barozzi bedevilerin veba korkusu ile hastalığın etkili olduğu yerlerden kendilerini oldukça iyi koruduklarını belirtmekteydi.⁹⁶

Bingazi'den gelen raporlar üzerinden değerlendirmeler yapan Dr. Fauvel'e göre Dr. Barozzi'nin buraya gitmesinden beri daha önce halkın Dr. Amadeo'ya karşı gösterdiği

90 BOA, HR. MKT. 292/8, 13 Za 1275 (14 Haziran 1859).

91 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

92 BOA, A. MKT. UM. 353/98, 15 Za 1275 (16 Haziran 1859).

93 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 30 Nisan 1859; Fauvel'den Lallemand'a, Péra, 16 Haziran 1859.

94 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Lallemand'a, Constantinople, 16 Haziran 1859; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 198-201.

95 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

96 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 202.

düşmanca tutum da değişmiş ve Barozzi yaptığı faydalı çalışmalar ile halkın desteğini kazanmayı başarmıştı. Bunu da “kendisini dışarıya kapatmak ve emirler yağdırmak” yerine “halkı ziyaret edip yardım faaliyetlerini bizzat organize ederek” gerçekleştirebilmişti. Bingazi halkı Dr. Barozzi’de “kendisini kamu yararına adanmış” bir hekim görmüştü. Dr. Barozzi Bingazi’de oldukça sınırlı kaynaklar ile hijyen tedbirleri olarak düzenli bir sağlık hizmeti vermeye başladı. Ne var ki halen daha Trablusgarp eyalet idaresinden gerekli yardımı alamamaktan ve Bingazi’de sancak kasasının boş olmasından şikâyet ediyordu. Trablus’tan üst düzey bir subay Bingazi’ye gelmiş olsa da, ne ihtiyaç duyulan askeri gücü ne de gerekli parayı yanında getirmişti. Bundan dolayı Barozzi, görevlilerin ücretlerini ödemek için borç almak durumunda kaldı. İtalyan hekimin talebi doğrultusunda daha sonra valilik 60 asker ve 75 bin kuruş gönderdi.⁹⁷

Dr. Barozzi görevinin ilk ayağı olan Bingazi’de işleri bu şekilde yoluna koyduktan sonra Merc ve Guegueb’i ziyaret etti. Arkasından 23 Haziran’dan itibaren haber alınamayan ve salgının en çok etkili olduğu Dr. Rarès’in görev yeri Derne’ye gitti. Yolculuk boyunca Arap kabileleri ziyaret etti ve buralarda hiçbir veba vakasının olmadığını gözlemledi. Derne’de ise vebanın gerilediğini tespit etti. Mayıs ayında kasabada 65 veba vakası olmuş ve bunların 25’i ölümlerle sonuçlanmıştı. Barozzi’nin Derne’de karşılaştığı durum aslında Bingazi’den farklı değildi. 2.500-3.000 nüfuslu Derne’de kaza müdürü salgını idare etmede yetersizlik gösteriyordu. Diğer taraftan bağınaz bir nüfusun içinde görev yapmakta zorlanan Dr. Rarès ise salgını idare etme konusunda yetkin bir hekim değildi. Halkın sefalet içinde olduğu Derne’de gerekli maddi kaynaklar da olmadığı için önerilen tedbirler de dikkate alınmamıştı. Dahası Dr. Rarès’e karşı bir husumet de ortaya çıkmıştı.⁹⁸

Tüm bu olumsuz koşullar içinde doktorların da önceden beri duyurdukları üzere bölgedeki veba vakaları sona erdi. Dr. Barozzi’nin 2 Ağustos 1859 tarihli mektubuna göre diğer bölgelerden gelen haberler halk sağlığının gayet iyi bir durumda olduğunu bildiriyordu. Bingazi’de ise 18 Haziran’dan beri herhangi bir veba vakası görülmemişti. Öyle ki Temmuz ayında Bingazi’de sağlık idaresi sadece olağan hastalıklardan kaynaklı altı ölüm rapor etmişti. Derne’de de en son veba vakası 18 Haziran’da görülmüştü. Dr. Barozzi hastalığın geçici bir süreliğine değil de kesin bir şekilde ortadan kaybolduğunu ifade etmekteydi. İtalyan hekim bu kanaatini vebanın tamamen yok olmadan önce kademeli olarak gösterdiği azalmaya, son veba vakalarından sonra geçen 40 günlük uzun bir döneme ve nihayet hüküm süren hastalığın fizyonomisine dayandırmaktaydı. Zira salgın döneminde neredeyse yok olan grip gibi sporadik ve endemik hastalıklar yeniden görülmeye başlamıştı.⁹⁹ Bunun yanında yaz döneminde bölgedeki insan hareketliliğinin oldukça yüksek olduğu bir dönemde hiçbir veba

97 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 203.

98 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 202-204.

99 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Lallemand’a, Constantinople, 24 Ağustos 1859; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 204.

vakasının ortaya çıkmaması da Barozzi'nin bu kanaatini de güçlendirmişti. Diğer taraftan önceki senelere kıyasla 1859 yılının hasadı oldukça boldu.¹⁰⁰ Barozzi'nin İstanbul'da Meclis-i Tahaffuz'un üyelerine verdiği bu teminat üzerine meclis 13 Aralık 1859 tarihli oturumunda Trablusgarp taraflarına uyguladığı karantinalara son verdi.¹⁰¹

18 Haziran 1859'dan sonra bölgeden başka veba vakası ortaya çıkmaması üzerine Trablusgarp taraflarından gelen gemilere yönelik karantina uygulaması bir müddet daha devam ettirildi. Diğer taraftan, Barozzi'nin de bölgede etkili olan veba salgını hakkında “bilimsel çalışmasını” hazırlamak üzere Aralık 1859'a kadar Bingazi'de kaldığı anlaşılmaktadır. Barozzi'nin İstanbul'a dönmelerinden sonra da hükümetin Bingazi'deki durumu müfettiş hekim olarak orada kalan Dr. Laval vasıtasıyla takip etmeye devam etti. Görevli diğer iki hekim de Bingazi ve Derne'de görev yapacak; ancak civar yerlerde halk sağlığı ile ilgili gelişmeleri takip edeceklerdi. Bu bakımdan Barozzi, Bingazi'den ayrılırken yürürlükte bıraktığı sağlık sisteminin ve tedbirlerin sürdürülmesini talep ediyor ve bu şekilde eyalet genelinde salgın endişesi olmadan serbest dolaşımın mümkün olabileceğini vurguluyordu.¹⁰²

Bir Salgın Hikâyesi: Dr. Barozzi'nin İncelemelerine Göre Bingazi Vebası

Dr. Fauvel, 22 Haziran 1859 tarihli bir raporunda üçüncü bir sağlık komisyonu olarak bölgeye gönderilen Dr. Barozzi ve ona bağlı hekimlerin bölgedeki vebayı sona erdirecek bir etkisinin olmadığını; ancak Barozzi ve maiyetinin buradaki çalışmalarının “bilimsel veriler açısından” faydalı sonuçlar doğuracağını umduğunu belirtmişti.¹⁰³ Fauvel'nin bu beklentisini haklı çıkaracak şekilde Dr. Barozzi, Bingazi'deki faaliyet ve gözlemlerinden hareketle oldukça ayrıntılı bir çalışma ortaya koymaya muvaffak oldu. Barozzi'nin “Relation de la Peste” başlıklı bu raporu, hastalığı ve görüldüğü mekânları ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan tıbbi bir incelemedir. Ancak bu kısımda raporun tıbbi ayrıntılarına girilmeyecek, sadece Barozzi'nin hastalığın nedeni, seyri ve sonuçları üzerindeki değerlendirmeleri dikkate alınacaktır.

Barozzi bu raporda ilk olarak hastalığın hangi koşullarda geliştiğini ortaya koymak üzere Sirenayka'nın sıhhi topografyasını değerlendirme gereği duymuştur. Bölgenin coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Barozzi, eskiden Sirenayka olarak bilinen bölgenin Trablusgarp Eyaleti'nin Bingazi Sancağı'nı oluşturduğunu ve bölgenin iki önemli şehrinin, Bingazi ve Derne olduğunu belirtmekteydi. Diğer yerleşim yerleri ise koşulları oldukça kötü

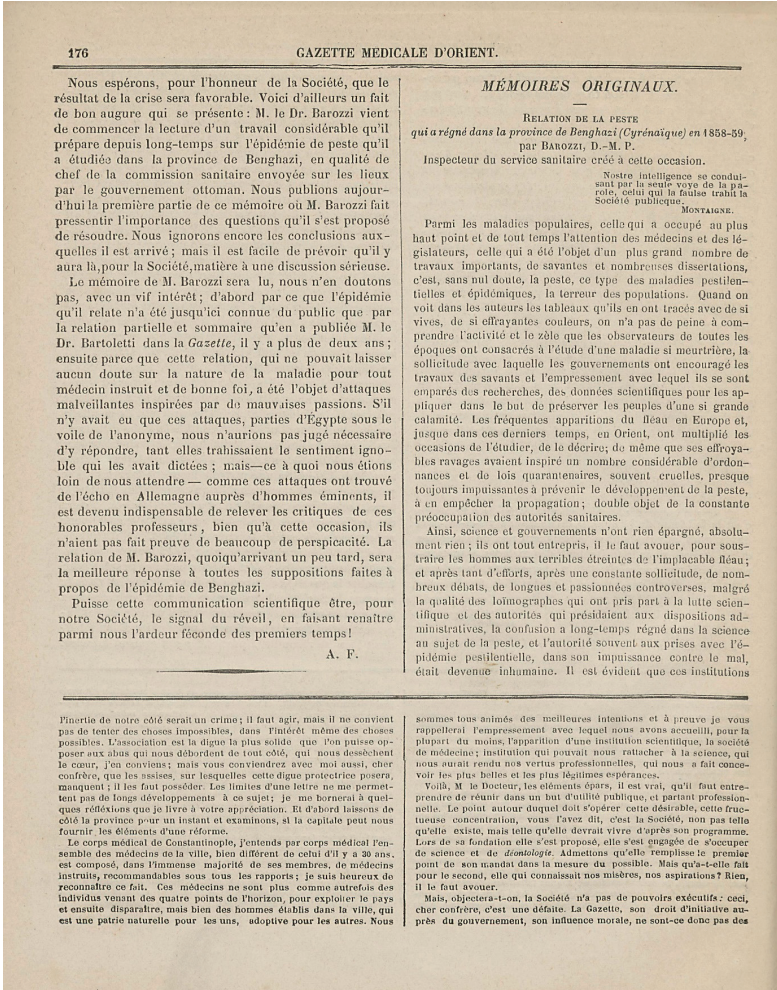
100 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 209-210.

101 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 19 Aralık 1859; BOA. A. MKT. MHM. 169/72, 11 R 1276 (7 Kasım 1859); BOA, HR. MKT. 319/21, 26 Ca 1276 (21 Aralık 1859).

102 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 209-210.

103 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 201.

olan küçük kasabalardı. Bu alan geniş bir plato ve sahilden müteşekkildi. Bölgenin arazileri ekilebilir tarım alanlarıydı. Araziler oldukça verimliydi. 1859'da hasadın bol olduğu bir dönemde 1/60 oranında bir ürün elde edilebiliyordu. Bölgenin başlıca tarım ürünleri arpa ve buğdaydı. Buğdayın yüksek fiyatı nedeniyle daha çok arpa ekimi yapılıyor ve tüketiliyordu. Diğer taraftan bölgenin verimli bahçelerinde değişik türden meyveler yetişebiliyordu. Ancak bu geniş ova, Barozzi'nin bizzat gözlemediği gibi su kaynakları bakımından yetersiz bir alandı.¹⁰⁴

Belge 4. Dr. Barozzi'nin 1858-1859 Bingazi vebası ile ilgili raporunun ilk sayfası¹⁰⁵

104 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 12 (Mars 1861): 191-194.

105 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 12 (Mars 1861): 191.

Bir taraftan Akdeniz diğer taraftan da çöl araziler arasında kalan Bingazi bölgesindeki sahile yakın yerler denizin etkisinde iken, iç kısımlarda aşırı sert iklim koşulları hâkimdi. Bu sebeple, bölge, kötü yaşam koşulları altındaydı. Öyle ki antik dönemde Pentapolis (Beşşehir) olarak bilinen Libya'nın bu kısmı, harabelerden ve kötü durumdaki evlerin birlikteliğinden başka bir şey sunmuyordu. Bunu daha iyi göstermek için Bingazi, Derne, Guegueb, Merc ve Bingazi şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Barozzi burada şehirlerin nüfusları, başlıca mahalleleri, yapıları ve halkın yaşam koşulları hakkında değerlendirmeler de yapmıştı.¹⁰⁶ Barozzi, raporunun bir sonraki bölümünde, salgına neden olan koşulların anlaşılması için bölgenin salgın öncesindeki durumunu ele almıştı. Barozzi'ye göre bu bahis "salgının ortaya çıkışını da aydınlatacağı için" özel bir önem arz etmekteydi.¹⁰⁷

Dr. Barozzi'nin işaret ettiği ilk husus, bölgede etkili olan kuraklıktı. Öyle ki tarım ve hayvancılığa bağlı olan bölge için hava koşulları hayati derecede önemliydi. Yağmurların seyrek görüldüğü dönemlerde bölge şiddetli kuraklıklar ile yüzleşiyor; kurak dönemler birkaç yıl devam ettiği zamanlarda Sirenayka'nın arazileri çöle döndüğü zaman insan ve hayvanlar kırlıyordu. Bölge için 1852 yılı, 1859 yılı gibi oldukça verimli bir seneydi; ancak 1853 yılı hububat rekoltesi açısından oldukça düşük bir yıl olmuştu. 1854 yılı ise orta değerde bir hasat ortaya çıkarmış; 1855 yılı ise tam bir felaket senesi olmuştu. Hiç yağmurun yağmadığı bu yıl, arazi ekilememişti. Bu durumda açlıktan kırlan sürüler besin değeri düşük çeşitli bitkiler ile beslenmek zorunda kalmış ve yetersiz beslenme hayvanlar arasında salgın bir hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu durum bölgenin üzerine çöken felaketin ilk aşamasıydı. Öyle ki yeterli beslenemeyen sürüler hızlı bir şekilde toplu ölümler göstermeye başlamıştı. Bingazi'de görevli hekim Formoso, 31 Ağustos 1855 tarihli raporunda "Bingazi'nin arkasındaki meydanın ve sahilin açlıktan ölen hayvan leşleriyle dolu olduğunu" belirtiyordu. Sirenayka Ovası da çürümek üzere olan hayvan leşleriyle kaplanmıştı. Dr. Barozzi bu hayvanlar üzerinde yaptığı incelemelerde hayvanların midelerinde bitki lifleriyle karışık halde kızıl topraktan kaynaklanan topaklanmalar olduğu tespit etmişti. Bölgenin sakinlerinden Şeyh Adoulli bu koşullar altında 75 öküz, 276 keçi, 200 oğlak, 16 deve, 10 kısra ve büyük bir koyun sürüsünü bu salgın hastalığa kurban vermiş ve elinde sadece bir kısra ve bir devesi kalmıştı. Açlığın pençesindeki bölge halkı hayatta kalabilmek için ölen hayvanların kemiklerini ufalamak ve bundan elde ettikleri undan yaptıkları bulamacı yemek zorunda kalmıştı. 1855 yılında bu şekilde olan koşullar 1856'da son raddesine ulaşmıştı. Bir zamanlar hali vakti yerinde olanlar bile bu koşullar altında ellerindekini kısa sürede tükettiklerinden bitki kökleri için fakir kesimler ile kavga etmeye başlamıştı. Barozzi'nin bölgede yaptığı görüşmelerden elde ettiği bilgilere göre açlığın pençesinde olan ve yiyecek hiçbir şey bulamayan bazı kimseler hayatta kalmak için "açlıktan ölen insanları parçalayarak yemek"ten bile çekinmemişti.¹⁰⁸

106 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 1 (Avril 1861): 4-8.

107 Aynı yer.

108 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 24-25.

Aslında kuraklık, bölgede ilk kez karşılaşılan bir durum değildi. Önceki senelerde kuraklık görüldüğü zamanlarda bölge sakinleri, bölgeler arası bağlantılar sayesinde hayvanları için yiyecek temin edebiliyorlardı. Ancak son kuraklık döneminde hayvanların hastalık nedeniyle kırılmaları üzerine bölge halkı elindeki her şeyi yitirmişti. Bu durumda kırsal kesimde açlıktan kırılan halk çareyi gıda maddelerinin oldukça yüksek fiyatlara ulaştığı Bingazi'ye sığınmakta bulmuş ve şehri açlıktan kırılan insanların yığıldığı bir sefalet merkezine dönüştürmüştü. Bu insanlar, taşıdıkları hastalıklardan dolayı zaten tükenmişken son anlarında Bingazi sokaklarında açlıktan ve susuzluğa kurban gitmekteydiler. Hükümetin bölgeye yönelik sınırlı yardımı sefaleti ortadan kaldırmak için yeterli olmamıştı. Bölgede kıtlığın neden olduğu yıkıma bir diğer faktör olarak salgın hastalıklar da eklenmişti. Vebadan önce bölgede etkili olan bu hastalıklar çiçek, kolera ve Bingazi'de görevli hekim Dr. Formoso'nun "tifüs" olarak nitelediği; ancak Dr. Barozzi'nin belirtileri itibarıyla başka bir hastalığa işaret ettiği bir hastalık hâkimdi. Birbirini takip eden dönemlerde etkili olan bu hastalıklardan kolera Derne'de Kasım 1855'te 22 günde 322 cana mal olmuştu. Aynı şekilde Mayıs 1856'da etkili olan tifüs salgını ise yine Bingazi'de 965 can almıştı. Bu hastalıklara Nisan 1858'de hıyarcıklar ve peteşiler ile kendini belli eden bir dördüncü hastalık olarak hekimlerin söz birliği ettiği veba da eklenmişti.¹⁰⁹

Dr. Barozzi'nin Bingazi'deki incelemelerinde mesaisinin önemli bir kısmını hastalığın yapısını incelemek için harcadığı görülmektedir. *Gazette Médicale d'Orient*'da yayınladığı yazı dizisinin 1863 yılındaki kısımlarında öncelikle hastalığın genel görünümünü ortaya koymuştur. Buna göre Dr. Barozzi, görevli hekimlerin de teyitleri ile bölgede etkili olan hastalığın şüpheye mahal vermeyecek şekilde veba olduğunu tespit etmişti. Bunu daha iyi açıklamak için de, Bingazi askeri hastanesindeki vebalılar üzerindeki gözlemlerini ve hastalardaki en belirgin semptomlar olan hastaların yüzündeki değişimleri, vücutlarının değişik yerlerinde ortaya çıkan hıyarcıklar ve şarbonlara ilişkin tespitlerini sıralamıştı.¹¹⁰ Raporun devam eden bölümünde ise Dr. Barozzi, Bingazi'de hekimlerin hastalığa yönelik olarak teşhis ve tedavi yöntemlerini ele almıştı.¹¹¹

Dr. Barozzi raporunda son olarak veba salgınının başlamasına, ilerleyişine, süresine ve nasıl yayıldığına dair gözlemlerini aktarmıştır. Çalışmanın önceki kısımlarında da görüldüğü gibi Dr. Barozzi, salgının başlangıcı olarak gösterilen "30 Nisan 1858" tarihine kuşkuyla yaklaşmaktaydı. Bunu ortaya koymak için gerek Dr. Vadala'nın salgın öncesindeki "tifüs olarak nitelendirdiği" vakalara gerekse de kendi yaptığı bireysel gözlemlere dayanarak hastalığın 1858 yılının başlarından itibaren etkili olduğunu iddia etmiştir. Bingazi'de 20 vaka üzerinde yaptığı incelemeler ile hastalığın işaret edilen tarihten üç ay önce belirgin

109 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 25.

110 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 6, 10 (Mai 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192.

111 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 7, 3 (Juin 1863): 38-42.

semptomlar ile Şubat 1858'den itibaren; bedevilerin konak yerlerinde ise Ekim 1857'den itibaren görüldüğünü belirlemiştir. Barozzi'ye göre Mart 1856'da Bingazi'deki görevli hekim Dr. Formosa'nın tespitleri önemlidir. Formosa, İstanbul'da Sıhhiye İdaresi'ne yazdığı bir mektupta bölgede etkili olan hastalıkların tifüs olmaması durumunda vebadan kaynaklanabileceği ihtimalini dile getirmişti. Ancak Formosa, tam olarak tanımlayamadığı bu hastalığa 20 Haziran'da kurban gittiği için daha fazla bilgi gönderememişti. Dr. Barozzi'nin, ailesinden aldığı bilgilere göre, ölmeden önce Formoso'nun vücudunun değişik yerlerinde hıyarcıkların belirmiş olması, Dr. Formoso'nun tifüs olarak tanımladığı pek çok vakanın vebadan başka bir şey olmadığını ve Formoso'nun da vebanın kurbanı olduğunu göstermekteydi.¹¹²

Dr. Barozzi için hastalığın nasıl bir yayılma gösterdiğini ortaya koymak da kolay değildi. Yine de İtalyan hekim elde ettiği bilgilerin yetersizliğini kabul etmekle birlikte hastalığın eş zamanlı olarak birden farklı bölgede ortaya çıktığı tespit etmişti. Süresi itibarıyla Haziran 1859'da ortadan kalkan salgın 14 aylık bir dönemde etkili olmuştu. Ancak Dr. Formosa ve Dr. Vadala'nın tifüs olarak nitelediği hastalıkların da veba olduğu tahmin eden Dr. Barozzi vebanın bölgede kuraklık ve kıtlığın etkili olduğu dönemden itibaren var olduğu sonucuna varmıştı. Tam olarak cevaplanamayan bir diğer önemli soru da veba salgının ne kadar kişinin hayatına mal olduğuydu. Dr. Barozzi'nin bölgenin ileri gelenlerinden elde ettiği bilgilere göre veba Bingazi Sancağı'nın toplam nüfusunun altıda biri oranında, yani 7-8 bin arasında bir kayba neden olmuştu. 14 aylık dönemde Bingazi'nin 6.002 sakininden 2.589 kişi vebaya yakalanmış; bunların 911'i hastalığın kurbanı olmuştu.¹¹³

Bingazi'deki uzun incelemelerinde Dr. Barozzi'nin cevabını aradığı sorulardan en önemlilerinden biri de hastalığın kaynağıydı. Bu konuda hekimlerin ortaya attığı ilk hipotez “vebanın Bingazi'ye dışardan geldiği” görüşüydü. Barozzi'nin tespitlerine göre son veba salgınının başlaması ve bitmesi öncesindeki 40 yıllık dönem boyunca Trablusgarp Eyaleti'nde hiçbir veba salgını görülmemişti. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir bölgesinde ve Afrika'nın iç kısımlarında da veba görülen bir hastalık değildi. Bundan dolayı Barozzi'ye göre hastalığın Bingazi'ye dışardan bulaşması zayıf bir olasılıktı. Diğer bir görüş olan “etkisini yitirmiş veba mikrobunun yeniden canlanması” konusunda ise Dr. Barozzi bölgede vebanın görülmediği 40 yıllık bir dönemden sonra veba mikrobunun bu kadar uzun süre oldukça mütevazı ve sade bir hayat yaşayan bölge halkının arasında kendini muhafaza edemeyeceğini iddia ediyordu. Bu durumda Dr. Barozzi üçüncü en makul teori olarak “vebanın Bingazi'de kendiliğinden geliştiği” fikri üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Öyle ki bunu açıklamanın bilimsel açıdan zor olduğunu da kabul eden Barozzi bölgede bedevi kabilelerin şeflerinden elde ettiği bilgilerden hareketle vebanın Pentapolis bölgesinde aynı koşullarda ve eş zamanlı olarak ortaya çıktığını örnekleriyle ortaya koymaktaydı.¹¹⁴

112 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 1 (Avril 1869): 3-4.

113 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 1 (Avril 1869): 4-5.

114 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 2 (Mai 1869): 19-21.

Dr. Barozzi için salgının neden Bingazi’de çıktığı sorusunun da cevaplandırılması gerekliydi. İtalyan hekimin bu konuda yapmış olduğu değerlendirmelere göre hastalığın burada patlak vermesinde genel bazı koşullar etkili olmuştu. Bunların başında kıtlık gelmekteydi. Buna göre altı seneden beri bölgede eksik olmayan felaketlerden ilki olan kuraklık hayvanların ölümüne ve bölge halkının kıtlıkla yüzleşmesine neden olmuştu. Bu bakımdan ana etken, bölgeyi kırıp geçiren kuraklıktı. Öyle ki, insanları “çürümeye yüz tutan cesetleri bile yemeye zorlayan” bu koşullar, bölgede vebadan önce etkili olan diğer hastalıklar ve kıtlıklar ile bir araya gelince Bingazi, Osmanlı İmparatorluğu’nda vebanın uzun bir aradan sonra yeniden patlak verdiği bir yer haline gelmişti.¹¹⁵

Dr. Barozzi’nin bu uzun incelemesinde ele aldığı son konu hastalığın nasıl yayıldığıydı. Dr. Barozzi, yukarıda da görüldüğü gibi hastalığın kaynağının Eum-el-Gazlin olduğu fikrini bölgede yaptığı uzun araştırmalar ile çürütmüş ve vebanın daha önceki dönemlerde Bingazi Sancağı’nın değişik yerlerinde aynı dönemlerde görülmeye başladığını ortaya koymuştu. Bu bağlamda Dr. Barozzi vebanın Eum-el-Gazlin’de ortaya çıktığı, buradan Bingazi’ye; Bingazi’den de Derne, Merc ve bedevi Arapların konakladıkları yerlere bulaştığı görüşünün doğru olmadığını ortaya koymuştur. Bingazi gibi şartların oldukça kötü olduğu bir yerde Dr. Barozzi doğru bir “filiasyon” yaparak hastalığın yayılmasını ortaya koymanın zor olduğunu da belirtmekteydi. Yine de salgının aynı dönemde farklı bölgelerde patlak vermesinden hareketle, vebanın “bulaşma ile yayılmadığı görüşünü” ortaya koymaktaydı. Bunu yine bölgedeki incelemeleri ile kanıtlamaya çalışan Barozzi gerek şehirde gerek bedevi konaklama yerlerinde gerekse de salgın döneminde Bingazi’den ayrılan gemilerde tespit ettiği veba vakalarından hareketle vebanın, “hastalık bulaşmış kişiler, bunların hayvanları veya eşyaları vasıtasıyla yayılma göstermediği” sonucuna varmaktaydı.¹¹⁶

Dr. Barozzi’nin tespitlere göre hastalık tüm karakteristik özellikleriyle daha önce de bölgede görülen veba salgınlarından biriydi ve bazı etkenlere bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Hekimlerin de açıklamakta zorlandıkları bilinmeyen bazı faktörlerin yanında veba sefaletin, kıtlığın, uzun süren kuraklığın ve salgın bir hayvan hastalığının olduğu bir ortamda ve aynı dönemde pek çok yerde ortaya çıkmıştı. Hastalık bölgede görevli hekimler tarafından uzun süre teşhis edilememiş ve bulaşıcı olmayan tifüs olarak tanımlanmıştı. Bu yanıştan dolayı Bingazi’nin çevresiyle olan bağlantısına herhangi bir sınırlama getirilmemiş; ancak bu serbestlik halk sağlığı için büyük bir tehlike ortaya çıkarmamıştı. Hastalığın kuluçka süresi ortalama beş gün iken bazı vakalarda bu süre iki güne kadar inmekteydi. Bunların yanında hastalık, vebalılarının veya onlara ait olan eşyaları vasıtasıyla bir yayılma göstermemişti. Hastalığın ortaya çıktığı yerlerin dışında vebalılarının teması ve buradan taşınan ticaret eşyası vebayı başka bölgelere taşımamıştı.¹¹⁷

115 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 4 (Juillet 1869): 52-54.

116 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 84-88.

117 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 88-89.

Değerlendirme ve Sonuç

Veba ile ilgili literatürde ‘1858 Bingazi Vebası’ olarak geçen, Trablusgarp Eyaleti’nin başlıca iki önemli şehrinde Bingazi ve Derne ile bedevilerin yaşadığı kırsal kesimde etkili olan bu salgın birkaç açıdan önemliydi. İlk olarak vebanın on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yıkıcı etkilerini kaybettiğine dair inanç, 1858’de ortaya çıkan salgın ile alt üst olmuş ve vebanın henüz son sözü söylemediği anlaşılmıştı. İkinci özelliği ise yeniden görüldüğü coğrafyaydı. Salgının Trablusgarp Eyaleti gibi Akdeniz’in güneyinde, Mısır’da ve Avrupa’nın orta yerinde görülmesi endişeye neden olmuş ve gerek İstanbul’un gerekse de Akdeniz’deki seyrüseferin güvenliği için bir süre sıkı karantina tedbirlerinin yürürlüğe konulmasını zorunlu kılmıştır. Bir diğer özelliği de bu salgının etrafına yayılma göstermeden ortaya çıktığı yerde bir süre etkili olup sonra sönmesiydi. Bu bakımdan on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve bölgesel etkilere sahip olan veba salgınlarının tipik bir örneğini ortaya koymuştu.

Vebanın uzun bir süre görülmediği bir dönemde Bingazi’de etkili olan hastalığın ne olduğuna ilişkin önceleri bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Öyle anlaşılıyor ki bu belirsizlik Bingazi’deki görevli hekimin hastalığa ilişkin yanlış tespitlerinden kaynaklandığı gibi vebanın uzun bir süre görülmemesi ve tamamen ortadan kalktığına dair bir kanaatten de beslenmiş olmalıdır. Diğer taraftan, bu dönemde sıkı karantina tedbirlerini de beraberinde getireceği için Bingazi’deki hastalığın veba olduğunun resmi olarak ilan edilmesi “yerel çıkarlar” açısından istenmeyen koşullar ortaya çıkaracaktı. Tüm bu etkenler bir araya geldiğinde hastalığın niteliğinin resmi olarak ilan edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınmaya başlaması ilk vakalardan yaklaşık üç ay sonra mümkün olabilmişti. Bu bakımdan ilk dönemlerde hastalığa ilişkin olarak İstanbul’da Sıhhiye İdaresi’nde kuşkuya neden olan belirtiler, hastalığı yerinde teşhis etmek üzere bölgeye gönderilen yetkin ve tecrübeli hekimlerin incelemeleri ile ortadan kalkmış ve hastalığın veba olduğu kabul edilmişti. Böylece Osmanlı hükümeti, öncelikle “başkent in güvenliği” için vebanın etkili olduğu yerlerden gelen gemilere karantina uygulama kararı almıştır. Daha sonra bölgeye görevli hekimler gönderilerek salgının etkili olduğu yerlerde kontrol altına alınması ve incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda hükümet, Trablusgarp Eyaleti idaresi vasıtasıyla salgının etkili olduğu yerlerdeki görevlilere yönelik emirler göndererek sıhhi tedbirlerin uygulanmasına yardımcı olunmasını istemiş ve asayişin sağlanması için güvenlik gücü tahsis etmiştir. Ancak dönemin kaynaklarının gösterdiği üzere bu dönemde İstanbul’dan vebanın görüldüğü bölgelere yönelik en önemli müdahale, geniş yetkilere sahip hekimlerin bölgeye gönderilerek salgınla mücadele sürecinin yürütülmesiydi.

Dr. Bartoletti’nin kısa süren Bingazi misyonu hastalığın niteliğini açık olarak ortaya koyduğu gibi daha sonra atılacak adımlar konusunda da yol gösterici olmuştu. Bu kısa teftiş sonucunda hastalığın görüldüğü bölgelerde kontrol altına alınması ve gerekli çalışmaların

yapılması için daha fazla hekime ihtiyaç olduğu görülmüş ve Dr. Amadeo'nun müfettişliğinde beş kişilik bir komisyon görevlendirmiştir. Ne var ki bu komisyonun başta Bingazi olmak üzere görev yaptıkları yerlerde ne tür faaliyetler gerçekleştirdiği belirsizdir. İstanbul'daki sağlık otoritelerinin de zamanla şikâyetlerine neden olan bu durum, bu ikinci komisyonun görevden alınmasına ve Dr. Barozzi'nin başında olduğu üçüncü bir komisyonun görevlendirilmesine neden olmuştur. Bu şekilde her ne kadar Dr. Barozzi'nin salgınla mücadelede ne tür tedbirler aldığı konusunda ayrıntılı bilgilere sahip olmasak da onun müfettişliği döneminde salgın etkisini kaybetmiştir. Dr. Barozzi'nin müfettişliğini başarılı kılan ise daha önce Dr. Amadeo'nun karşılaştığı engeller ile daha etkin bir şekilde mücadele etmesi ve salgını "İstanbul'daki sağlık otoritelerin beklentisine uygun olarak bilimsel açıdan ayrıntılı bir şekilde inceleyebilmesiydi." Bu bağlamda hastalığa yönelik araştırmaları açısından Dr. Bartoletti ve Dr. Barozzi'nin incelemeleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Hastalığın nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığına dair Dr. Bartoletti'nin tespitleri Dr. Barozzi tarafından da onaylanmıştır. Bunun yanında Dr. Barozzi çok daha uzun süre ikamet ettiği salgın belgesinde sadece Bingazi'de gözlemler yapmamış, hastalığın görüldüğü diğer yerleri ve bedevi konak mahallerini de ziyaret ederek mümkün mertebe hastalık hakkında doğru bilgilere ulaşmaya çalışmıştır. Bu çerçevede hastalığı ortaya çıkaran koşullar açısından her iki hekim de bölgeyi üç dört seneden beri etkisi altına alan kuraklık ve kıtlığı sorumlu tutmuştur.

Vebayla mücadelede devletin ne tür yardımlar yaptığı ve nasıl bir salgın yönetim süreci gösterdiğine dair ayrıntılı bilgiler yoktur. Çalışma kapsamında değerlendirilen bölgeye giden hekimlerin Osmanlı Sıhhiye İdaresi'ne gönderdikleri raporlar ve haberler bazı noktalarda cevapsız sorular ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle salgının ne kadar bir kayba neden olduğuna ilişkin kesin bir rakam söz konusu değildir. Bu belirsizlik elbette salgınla mücadelede sistemli bir şekilde hareket edilememesinin yanında hastalığın kasaba merkezleri yanında kırsal alanda bedeviler arasında etkili olmasından ve kayıpların her yerde kayda geçirilememesinden ileri gelmiş olmalıdır. Bu bakımdan hekimlerin raporları "hastalığın etkileri ve yapılan çalışmalar" açısından oldukça zayıftır. Bunun yanında, hastalığın "nasıl ortaya çıktığı ve yayılma gösterdiği" de hekimlerin cevabını bulamadıkları bir başka soruydu. Cevabı bulunamayan bu sorunun ağırlığını hastalığın neden Bingazi ve çevresinde etkili olduğuna yönelik izahatlar ile azaltmaya çalışan hekimler aynı şekilde vebanın nasıl ortadan kalktığını da tam olarak açıklayamamışlardır.

Tarih boyunca görülen salgın hastalıkların kaynağı çoğu zaman ilahi bir kaynağa dayandırılmış olsa da hastalıkların nedenlerini araştıran dönemin tıp çevreleri hastalıkları ortaya çıkaran ve yayan koşullara dikkat çekmişlerdi. Bu çerçevede vebanın en azından Akdeniz çevresinde büyük bir tehdit olmaktan çıktığı ve yerini koleraya bıraktığı on dokuzuncu yüzyılda vebayı görüldüğü yerlerde anlamaya çalışan hekimler yerel koşullara odaklanmaya devam etmişlerdir. Bu bağlamda 1858 Bingazi veba salgını da üç-dört yıl boyunca devam

eden kuraklık mevsimin ve bu kuraklığın getirdiği kıtlıkların ve kitlesel hayvan ölümleri gibi yaşam koşullarının temelden sarsıldığı felaketler sonrasında ortaya çıkmıştı. Daha önce de kuraklık yaşayan bölgede vebanın bu şekilde bir yıkım yapması çiçek, kolera ve tifüs gibi hastalıkların vebadan önce önemli kayıplara neden olmasından ileri geliyordu. 1858 vebası da bir dizi felaketin arka arkaya gelmesiyle ortaya çıkmış ve bölgedeki yıkımı tamamlamıştı. İlginç bir şekilde 1853-1855 yılları arasındaki koşullar daha sonra da bölgede görülmeye devam etmiştir. 1874'te Bingazi Sancağı'na bağlı Merc'de de bir kez daha patlak veren veba salgınını da yerinde incelemek üzere bölgeye gönderilen Dr. Léonard Arnaud'un tespitlerine göre veba salgını 1871, 1872 ve 1873'te bölgeyi kırıp geçiren kuraklık ve kıtlık sonrasında ortaya çıkmıştı.¹¹⁸

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İrâde Dâhiliye (İ. DH): 406/26838; 409/27044; 409/27051, 410/27176, 421/27830; 424/28087.

Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devâir Evrakı (A. MKT. NZD): 258/73; 260/65; 260/85; 261/62; 274/17; 270/14.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM): 133/61; 137/26; 39/27; 139/27; 139/32; 139/61; 150/70; 153/65; 138/36; 142/42; 146/72; 157/65; 169/72; 319/21; 282/67; 292/8.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM): 342/64; 347/77; 353/98.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN) (Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi, Fransa)

Constantinople (Ambassade), Série E: Question Sanitaires, Tome 465.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmet Mithat. "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi." Çeviren Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 89-119.

Akyay, Necmettin. "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar." *Mikrobiyoloji Bülteni* 8, 2 (1974): 209-219.

Altunay, Hande Yalnızoğlu. "The Making of an Ottoman Quarantine Post: Baghdad's Quarantine Infrastructure,

¹¹⁸ Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi d'Afrique*, 77-79; Léonard Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi en 1874* (Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1875).

- 1848-1865.” *Journal of Turkish Studies* 55 (2021): 43-64.
- Arnaud, Léonard. *Essai sur la Peste de Benghazi d’Afrique*. Paris: Imprimerie F. Pichon, 1888.
- Arnaud, Léonard. *Essai sur la Peste de Benghazi en 1874*. Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1875.
- Atabek, Emine Melek. *1851’de Paris’te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Barozzi. “Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859 par Barozzi, D.-M.P.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 4, 11 (Février 1861): 176-179; 4, 12 (Mars 1861): 191-194; 5, 1 (Avril 1861): 4-8; 5, 2 (Mai 1861): 22-26; 6, 10 (Janvier 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192; 7, 3 (Juin 1863): 38-42; 9, 1 (Avril 1869): 3-6; 9, 2 (Mai 1869): 19-21; 9, 4 (Juillet 1869): 52-54; 9, 6 (Septembre 1869): 84-89.
- Bartoletti. “La Peste de Benghazi.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 2, 6 (Septembre 1858): 105-111.
- Baskıcı, M. Murat ve Çiğdem Baskıcı. “Lozan Barış Antlaşmasına Ekli “Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri”: Anlamı ve Arka Planı.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I*, 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara), cilt II, yayına hazırlayanlar D. Türker ve M. Saygın içinde 885-919. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Bolaños, Isacar A. “The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf.” *International Journal of Middle East Studies* 51, 4 (2019): 603-20.
- Bulmuş, Birsen. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburg: Edinburg University Press, 2012.
- “Bulletin.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 2, 5 (Août 1858): 82-84.
- Candidature à l’Académie de Médecine, Titres et Travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel*. Paris: Imprimerie d’E. Martinet, 1867.
- Dols, Michael W. “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East.” *Journal of the Social & Economic History of the Orient* 22 (1979): 162-89.
- Dupeyron, Ségur. *Mission en Orient: Rapport Adressé à Son Excellence le Ministre de l’Agriculture et du Commerce*. Paris: Imprimerie royale, 1846.
- Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699.” *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, cilt II, çeviren Süphan Andıç, yayına hazırlayanlar Halil İnalçık ve Donald Quataert içinde 545-759. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Carmichael, Ann G. “Plague Persistence in Western Europe: A Hypothesis.” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, editör Monica H. Green içinde 157-191. Amsterdam University Press, 2015.
- Günergun, Feza ve Nuran Yıldırım. “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 19-63.
- Keçiş Murat ve Sare Bodur. “Orta Çağ’da Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Veba*, yayına hazırlayanlar Eren Akçipek, Fevzi Çakmak, Şükran Köse, ve Ahmet Çağrı Büke içinde 25-58. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Martin, Sean. *Kara Ölüm Orta Çağ’da Veba*, çeviren Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.

- McGowan, Bruce. "Ayanlar Çağı, 1699-1812." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, cilt II, çeviren Süphan Andıç, yayına hazırlayan Halil İnalçık ve Donald Quataert içinde 761-884, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- McNeill, William Hardy. *Dünya Tarihi*. Çeviren Alâeddin Şenel. Ankara: Kaynak Yayınları, 1985.
- McNeill, William Hardy. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor Press, 1976.
- Menekşe, Metin. "XIX. Yüzyılda Bingazi'de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)." *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, yayına hazırlayanlar Mikail Kolutek, Çağsan Sarı ve Orhan Köksal içinde 211-237. Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.
- Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çeviren Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Panzac, Daniel. "Vingt Ans au Service de la Médecine turque: le Dr. Fauvel à İstanbul (1847-1867)." *Santé, Médecine et Société dans le Monde arabe*, editör E. Longuenesse içinde 165-181. Paris: Harmattan, 1995.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çeviren Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Panzac, Daniel. "Politique sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple ottoman (XVIIIe – XIXe Siècles)." *Turcica* 31 (1999): 87-108.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çeviren Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes officiels de l'Administration Sanitaire*, cilt 4. Paris: Librairie J. B. Bailliere & Fils, 1875.
- Roberts, John Morris. *Avrupa Tarihi*, çeviren Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010.
- "Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French Epidemiologist." *The Journal of American Medical Association* 214, 3 (1970): 585-586.
- Ülman, Yeşim Işıl. "Portraits of Italians in Health Affairs in 19th Century İstanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani." *Oriente Moderno* sayı 6 (2008): 135-149.
- Varlık, Nükhet. "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)." Doktora tezi, The University of Chicago, 2008.
- Varlık, Nükhet. "Why Is Black Death *Black*? European Gothic Imaginaries of 'Oriental' Plague." *Plague Image and Imagination from Medieval to Modern Times*, editör Christos Lynteris içinde 11-35. Palgrave Macmillan, 2021.
- Varlık, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Varlık, Nükhet. "The Rise and Fall of a Historical Plague Reservoir." *Disease and the Environment in the Medieval and Early Modern Worlds*, editör Lori Jones içinde 159-183. New York: Routledge, 2022.
- Varlık, Nükhet. "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters" *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, editör Monica H. Green içinde 193-228. Amsterdam University Press, 2015.
- Yıldırım, Nuran. *A History of Healthcare in İstanbul*. İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010.
- Yılmaz, Özgür. "1829-1851 Kolera Pandemisi ve Osmanlı-İran Sınırında Yeni Karantina Sistemi."

İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar, yayına hazırlayanlar Fatih Bozkurt ve Burhan Çağlar içinde 246-267. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Yılmaz, Özgür. “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, 28 (2014): 5-44.

Yılmaz, Özgür. “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867).” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, yayına hazırlayan M. Fatih Gökçek içinde 190-206. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Elektronik Kaynaklar /Electronic Sources

“Ottoman Empire.” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://200years.mfa.gr/en/diplomatic-consular-relations-en/ottoman-empire/>

Geneanet. “Evariste “Antoine” (Dr) Barozzi (de Barozzi).” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://gw.geneanet.org/marmara2?n=barozzi&oc=&p=evariste+antoine+dr>

“Barozzi, Evariste Antoine,” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/biographies/?cle=24181>

Find a Grave. “Antoine Sulpice Fauvel.” Erişim 12 Temmuz 2022. https://www.findagrave.com/memorial/49146229/antoine_sulpice-fauvel

“Hilal-i Ahmer’in Kurucuları - Bir Grup İdealist Doktor.” Erişim 12 Temmuz 2022. <http://kizilaytarih.org/dosya008.html>

